

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**BİR MÜSLÜMAN AYDIN OLARAK NURİ PAKDİL'DE
KÜLTÜR, MEDENİYET VE İRFAN**

Yüksek Lisans Tezi

**Hazırlayan
Süleyman TUFENK**

**Danışman
Prof. Dr. Mustafa ALICI**

TEMMUZ 2024, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

“Bir Müslüman Aydın Olarak Nuri Pakdil’de Kùltür, Medeniyet ve İrfan” adlı **Yüksek Lisans** tezim tarafımca incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim. Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiğı gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Süleyman TÜFENK

T.C.

ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri

Program Adı : Dinler Tarihi

Tez Başlığı : Bir Müslüman Aydın Olarak Nuri Pakdil’de
Kültür, Medeniyet ve İrfan

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 96 sayfalık kısmına ilişkin 02/07/2024 tarihinde **IThenticate/Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: % 9’ dur.

Filtrelemeye alıntılar dahil edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 02/ 07 /2024

Danışman: Prof. Dr. Mustafa ALICI

Öğrenci: Süleyman TÜFENK

KILAVUZA UYGUNLUK

“Bir Müslüman Aydın Olarak Nuri Pakdil’de Kültür, Medeniyet ve İrfan”
başlıklı Yüksek Lisans Tezi Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım
Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Süleyman TUFENK

Danışman

Prof. Dr. Mustafa ALICI

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. Mustafa ALICI danışmanlığında **Süleyman TUFENK** tarafından hazırlanan “**Bir Müslüman Aydın Olarak Nuri Pakdil’de Kültür, Medeniyet ve İrfan**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Felsefe ve Din Bilimleri** Ana Bilim Dalı **Dinler Tarihi** Bilim Dalı’nda **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

02/07/2024

JÜRİ:

Danışman	: Prof. Dr. Mustafa ALICI	İmza
Üye	: Doç. Dr. Mehmet Zeki GÖKSU	İmza
Üye	: Dr. Öğrt. Üyesi Hamza ÜZÜM	İmza

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun / / tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

.... / / 2024

Prof. Dr. Necdet TOZLU

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Nuri Pakdil, insanı insana karşı savunarak yabancılaşmanın önüne geçmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda asıl yabancılaşma batılılaşmadır ve bundan kurtulmanın yolu yerli düşünceden (Anadolu İrfan'ından) geçmektedir. Marx ve Pakdil'in görüşleri temelde uyuşmasa da Marx'ın insanın insana karşı yabancılaşması ile Pakdil'in insanın kendisine karşı yabancılaşmasının bazı benzer yanları vardır. Pakdil, yabancılaşmaya, başkalaşmaya, sömürüye ve putperestliğe karşı bir savaş içerisindeyken, eserlerinin genel amacının İslam öğretisini yaşamak ve yaymak olduğunu görmekteyiz. Bunu antropolojinin ışığında tarihsel fenomenolojik bağlamda incelemeye çalışacağız. Bir başka ifadeyle, Antropoloji ve kültürel unsurlar insanlığa yol göstermede önemli etkiye sahip olup tarihsel mukayese yöntemini kullanan fenomenolojiye önemli katkılar sağlamaktadır.

Bu tezde “Kudüs Şairi” olarak da bilinen, ömrünü ilim tahsiline adanmış olan, eylem insanı Nuri Pakdil'in hayatı, sosyal çevresi, eğitimi ve ardında bıraktığı ilim mirası ekseninde tanıtılıp Dinler Tarihi perspektifinde incelenmeye çalışılmıştır. Bu tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm; Nuri Pakdil'in doğduğu yıllar, ilkokul, lise, üniversite ve Batı anıları, iş hayatında yaşam ve ölüm konularını ele almaktadır. Daha sonra da eserlerine ve yazılarına yer verilmiştir. İkinci Bölüm'de; Nuri Pakdil'in insan, kültür, medeniyet, Batı Medeniyeti/batılılaşma, İslam irfanı ve İslam'a yabancılaşma gibi kavramlara yüklediği anlamlar, çağdaş dini düşünce bağlamında mukayese ederek değerlendirilmiştir. Üçüncü Bölüm'de; bir anlamda “Nuri Pakdil Fenomenolojisi” sayılabilen “kirli mülkiyet,” inanç veya inkâr, din, kutsal ve Tanrı gibi temel kavramlar fenomenolojik açıdan değerlendirilmiştir.

Lisans ve yüksek lisans eğitimim sürecinde, bilimsel yolculuğumda bana rehberlik eden ve tezin içeriğine katkılarından dolayı danışman hocam Prof. Dr. Mustafa ALICI'ya, değerli zamanını ayırdığı için şükranlarımı sunarım. Ayrıca tez yazım sürecinde sabırla bana destek olup görüşleriyle katkı sağlayan eşim Merve SOYLU TÜFENK hanımefendiye de minnettarım.

Süleyman TÜFENK, Erzincan, 2024

BİR MÜSLÜMAN AYDIN OLARAK NURİ PAKDİL'DE KÜLTÜR, MEDENİYET VE İRFAN

Süleyman TUFENK

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2024

Danışman: Prof. Dr. Mustafa ALICI

ÖZET

Tarih boyunca insanlar, kutsal ve aşkın varlığa inanmışlardır. Çünkü insan, tabiatı gereği inanma eğilimindedir ve inançları; yaşadıkları zaman, çevre ve coğrafyadan etkilenmiştir. Antropoloji, insanın hem fiziksel hem de ahlaki olarak faaliyetlerini ifade eden bir bilim dalı olarak karşımıza çıkarken insanlık tarihine dair veriler sunmaktadır. Antropoloji ile ilgili veriler, Batı'da olduğu gibi Doğu'da da bulunmaktadır. Pakdil, antropoloji disiplini açısından merkeze insan/insanlık kavramını koymuştur ve insanın/insanlığın kutsallığından yola çıkarak insana/insanlığa yapılan her darbe girişiminin dolaylı yoldan da olsa Tanrı'ya yapıldığını savunmuştur. Pakdil'in "İnsan! Seni savunuyorum; sana karşı!" söylemi, aslında yabancılaşan insana/insanlığa karşı bir söylemdir. Pakdil'in savunması insanı kapitalizme, yabancılaşmaya, batılılaşmaya ve sekülerizme/dünyevileşmeye karşı bir savunmadır. İnsanı tanımlamak ve tanımak zor olsa da kendini tanıyan insan Rabbini de tanır. İnsan, Tanrı'nın sanatı (Locke), akrabası (Şeriatî), halifesi (Kur'an), üstün insan (Nietzsche), insan-ı kâmil (İkbal), izzet ve hürmet tacı giymiş (Kitabı Mukaddes) ve Tanrı'nın kutsal bir emeği (Pakdil)'dir.

Bu çalışmada kendisini eylem/devrim insanı olarak tanıtan ve Kudüs şairi olarak bilinen Nuri Pakdil antropolojisinin ve fenomenolojisinin yapı taşları, antropoloji disiplini bağlamında disiplinler arası mukayeseli bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Medeniyet, İrfan, Antropoloji, Nuri Pakdil

CULTURE, CIVILIZATION, AND GNOSIS IN NURİ PAKDİL AS A MUSLİM INTELLECTUAL

Süleyman TUFENK

Erzincan Binali Yıldırım University,

Graduate School of Social Sciences

Master Thesis, July 2024

Supervisor: Prof. Dr. Mustafa ALICI

ABSTRACT

Throughout history, people have believed in a sacred and transcendent being. This is because humans, by their nature, have a tendency to believe, and their beliefs have been influenced by the time, environment, and geography in which they live. Anthropology, as a discipline that expresses human activities both physically and morally, provides data regarding human history. Data related to anthropology can be found in the East as well as in the West. Pakdil has centered the concept of human/humanity in terms of the anthropology discipline and argued that any attempt to harm humans/humanity, even indirectly, is an assault on God. Pakdil's statement, "Human! I defend you; against you!" is actually a discourse against the alienated human/humanity. Pakdil's defense is a stand against capitalism, alienation, Westernization, and secularism/worldliness. Although defining and understanding the human is difficult, a person who knows themselves also knows their Lord. Humans are considered God's art (Locke), relative (Shariati), caliph (Islam), superior human (Nietzsche), perfect human (Iqbal), crowned with dignity and honor (Bible), and God's sacred labor (Pakdil).

In this study, the building blocks of the anthropology and phenomenology of Nuri Pakdil, who introduces himself as a man of action/revolution and is known as the poet of Jerusalem, have been examined in a comparative interdisciplinary manner within the context of the anthropology discipline.

Keywords: History of Religions, Civilization, Gnosis, Anthropology, Nuri Pakdil

İÇİNDEKİLER

BİR MÜSLÜMAN AYDIN OLARAK NURİ PAKDİL'DE KÜLTÜR, MEDENİYET VE İRFAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

NURİ PAKDİL'İN HAYATI VE ESERLERİ

1.1.Nuri Pakdil Kronolojisi	5
1.2. Ailesi ve Çocukluk Yılları.....	6
1.3. Eğitim Yılları.....	7
1.4. Pakdil'in Ölümü	12
1.5. Nuri Pakdil'in Kitapları	12
1.5.1. Denemeler....	12
1.5.2. Şiir Kitapları	18
1.5.3. Gezi.....	20
1.5.4. Tiyatroları....	21
1.5.5. Çeviri.....	23
1.6. Nuri Pakdil'in Mektupları	24

İKİNCİ BÖLÜM

NURİ PAKDİL ANTROPOLOJİSİNİN YAPI TAŞLARI

2.1. Antropoloji ve Antropoloji Kavramı	25
2.2.Antropolojik Perspektif	27

2.3. Antropoloji Disiplini Bağlamında Nuri Pakdil'in Merkeze Aldığı Beşer/İnsanlık Kavramı ve Mukayesesi	28
2.4. Nuri Pakdil'de Kültür ve Mukayesesi	32
2.5. Nuri Pakdil'de Medeniyet Yerine Uygarlık	35
2.5.1. Medeniyet ve Medeniyet kavramı.....	35
2.5.2. Din-Medeniyet İlişkisi	38
2.6. Nuri Pakdil Düşüncesinde Mukayeseli Batı Medeniyeti ve Batılılaşma.....	40
2.7. Nuri Pakdil'de Medeniyet Projesi: İslam İrfanı	44
2.8. İslam İrfanının Karşıtı Olarak Yabancılaşma Mukayesesi.....	45
2.9. Modern zamanda Medeniyet/Kültür/İrfan Mantalitesinin Mukayesesi.....	48
2.10. İslami Öğretiye/İlkeye Yabancılaşma	49
2.11. İslam Düşüncesinde Nuri Pakdil'in Katkısı/Etkisi.....	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NURİ PAKDİL FENOMENOLOJİSİNİN YAPI TAŞLARI

3.1. Homo Economicus: Kirli Mülkiyet	52
3.1.1. "Homo Economicus"	52
3.1.2. Kirli Mülkiyet	52
3.2. İnanç veya İnkâr/inkârcılık	55
3.2.1. Bağımsızlık Savaşı: "İnancın Puta Savaşı"	56
3.3. Din.....	58
3.3.1. Dinin Kelime Anlamları	58
3.3.2. Dinlerde Din ile İlgili Kavramlar/Kelimeler.....	58
3.3.3. Din Tanımlamaları ve Mukayesesi	59
3.3.4. Dinlerin Kökeni: Teolojik ve Antropolojik Bir Mukayese.....	63
3.3.5. Din Hakkında Bazı Olumsuz Görüşler	66
3.4. Kutsal, Mukaddes veya Mübarek Fenomenler	67
3.4.1. Kutsal ile İlişkili Fenomenler.....	72
3.5. Dinler Tarihi Perspektifinden Tanrı ve Tanrı İnancı: Disiplinler Arası Mukayeseler.....	74
3.5.1. Tanrı Kavramı	74

3.5.2. Tanrı ve Tanrı İnancı.....	76
3.5.3.Bazı Aydınlanmacı Filozoflarda Tanrı ve Tanrı İnancı	78
3.5.4.Tanrı İnancının Sorgulanması: Bazı Felsefi İnanç Akımları	81
3.5.5. Nuri Pakdil'de Tanrı ve İlahi Hakikat: Teolojik Bir İnceleme.....	83
3.5.6. Tanrı ile Canlı Bir İlişki: Dua	85
3.6.Metafizik Âlem Görüşü ve Dünya Görüşü.....	87
3.7.Kutsal Objeler: Allah/Tanrı, Peygamber, Mekanlar Vs.	88
SONUÇ	92
KAYNAKÇA.....	97
ÖZGEÇMİŞ	104

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt Numarası
Çev.	: Çeviren
Dib	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Tdv	: Türkiye Diyanet Vakfı
Ed.	: Editör
Edy	: Edebiyat Dergisi Yayınları
Ens.	: Enstitü
Haz.	: Hazırlayan
S.	: Sayfa
Ss.	: Sayfa Sayısı
S.	: Say
T.Y./N.D.	: Tarih Yok

GİRİŞ

Dinler tarihi perspektifinden bakıldığı zaman, görülecektir ki inanma ihtiyacı, insanlık tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. İnsanlık var olduğu sürece yüce bir varlığa inanma ihtiyacı da var olacaktır. İnsan, dünyaya yüce bir varlığa inanma eğilimi ile gelmektedir. Dolayısıyla insan, yaşamı boyunca sorgulama ihtiyacı hissetmektedir. İnsan, tercihleri doğrultusunda ya inkârı seçmektedir ya da inancı seçmektedir. Kutsal Kitabın, “...Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin...” (Kehf Suresi- 29. Ayet) ayetiyle belirtilen inanma tercihinin/ihtiyacının da antropolojik bir çıkarımının yapılmasından önce antropoloji kavramına değinmek elzemdir.

Antropoloji sözcüğü, anthropos (insan) ve logos/logia (söz/bilim) sözcüklerinin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. Antropoloji bilimi, “insanbilim” şeklinde isimlendirilmektedir. Antropolojik bulgular, sadece Batı toplumuna has bir bulgu/kayıt olmayıp Doğu ve Asya (Arap ve Çin) halklarının da antropolojik bulguları vardır. Antropoloji disiplini ile ilgilenen kişilerin görüşlerinden ötürü bu disiplin, evrimci bir bilim dalı olarak bilinmiştir. Antropolojinin evrimci bir bilim dalı olarak anılmasında antropoloji ile uğraşanların rolü büyüktür.¹

Bu bağlamda Antropolojik bakış açısı; olguları kendi zamanı, kendi özel durumları ve uygunluğu içerisinde incelemektedir. Antropolojik bakış açısı hem olguları değerlendirip hem de geçmişteki hatalardan ders alınmasını da amaçlayan bir bilim dalıdır. Antropoloji, bazı halklar tarafından kendi ırklarının egemenliğini doğrulamak amacıyla kullanılmış olsa da daha sonra kendisini bu sığ alandan kurtarıp kendisine özgü yöntemler geliştirmeyi başarmıştır.²

Nuri Pakdil, antropoloji disiplininde insan ve insanlık sözcüklerini merkeze almış ve insanı irdelerken Kutsal Kitaptan (Kur'an-ı Kerim) faydalanmıştır. Pakdil, insana vurgu yaparken aslında o insandaki kutsallığa dikkat çekip, insanı irdelemek gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü Pakdil'e göre insan, Tanrının mukaddes bir emeği olup özel bir varlıktır.³

¹ İsmet Tunç, *Antropoloji ve Din*, 1. bs (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021), 17-30.

² Tunç, *Antropoloji*, 47.

³ Nuri Pakdil, *Bir Yazarın Notları I*, 4. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 47.

Nuri Pakdil düşüncesinde din; kesiksiz, yoğun düşünmektir. Ulusumuzun bağımsızlığa olan düşkünlüğü dinden, din bağından kaynaklanmaktadır. Pakdil'e göre, kalemin ilk görevi dinin öğretilerini yazmaktır. Dinin öğretileri de toplumun uygarlık değerlerinin kaynağıdır. Dolayısıyla halkın uygarlık değerleri İslam öğretisi tarafından oluşturulmuştur. Batılılaşma uğruna bu değerler uygarlığımızdan koparılmaya/uzaklaştırılmaya çalışıldı. Pakdil'e göre, ulusumuz bir uygarlık bunalımına girmiştir. Ulusumuzu bu uygarlık bunalımından çıkaracak olan temel ilke de kendi uygarlığımıza geri dönmemizdir. Bir başka deyişle, ulusumuzu batılılaşmaya karşı durduracak/kurtaracak olan temel ilke ise Anadolu irfanında bulunmaktadır. Konunun bir diğer özelliği olarak din, etkili inanç ve etkili düşünmektir.⁴ Bu bağlamda dinden anlaşılan/anlaşılması gereken İslam'dır/Mutlak Kitap'tır. Çünkü İslam'ın dünya düşüncesini oluşturan mutlak kitap doktrindir. Bir başka deyişle İslam dininde, dinin temel kaynağı vahiydir. Vahiy, insanın doğasına uygun ortak değerleri belirlemektedir.⁵ Kültürlerin ve uygarlıkların oluşması için dine ihtiyaç vardır. İslam uygarlığı dışındaki uygarlıklar insanın zihni ve ruhi spekülasyonlarına dayanmaktadır. M. Akif İnan'a göre uygarlık ikiye ayrılmaktadır: İslam uygarlığı ve İslam dışı uygarlık.⁶

Bu bağlamda Kutsal, köken itibarı ile din alanına ait bir kelimedir. Kutsal kelimesi oldukça karmaşık ve özel bir kelimedir. Kutsalı kendi özünde bulundurmeyen hiçbir din yoktur. Çünkü kutsal olmayan bir din olamaz.⁷ Otto düşüncesine göre kutsal, korkutucu, büyüleyici bir sırdır.⁸ Kutsal olağandışılık olup şaşkınlık verirken insan zihnini de harekete geçiren bir özelliği vardır.⁹ Dinlerde, en önemli Kutsal varlıklardan biri de Tanrı/Tanrı kavramıdır. Dinin kendisi, bir Tanrı kavramı sunarken, dindarlığın merkezinde de Tanrı vardır. İnanan kişiler, kendi dinlerinin Tanrı kavramını oluştururken psikoloji, eğitim ve kültür gibi unsurlardan etkilenmektedirler. Dolayısıyla insanların, Tanrı hakkında inançları ve algılama biçimleri, Tanrı tasavvurunu oluşturmaktadır.¹⁰

⁴ Nuri Pakdil, *Biat I*, 2. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 96.

⁵ Furat Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu Çağdaş Yaklaşımlar Ve İslam*, 1. bs (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 81-83.

⁶ M. Akif İnan, *Din ve Uygarlık*, 1. bs, 41 (Akabe Yayınları, 1985), 76.

⁷ Rudolf Otto, *Kutsal'a Dair*, çev. Sevil Ghaffari, 1. bs (İstanbul: Altıkkırkbeş, 2014), 36.

⁸ Antoine Vergote, "Kutsal", çev. Halife Keskin ve Asım Yapıcı, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, sy 2 (2002): 210.

⁹ Otto, *Kutsal'a Dair*, 36-43.

¹⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 7. bs (İstanbul: Dem Yayınları, 2020), 115,116.

Konunun bir diğerk özelliğı, put olarak heykelin incelenmesidir. Pakdil gibi düşünürler tarafından putperestliğın sembolü haline gelen heykel putu, tevhit ilkesine aykırı görölmektedir. Bu bağlamda tek Tanrı düşüncesinin karşısında duran heykel putunun hayat bulması demek düşünen insanların ezilmesi demektir. İslam dininde peygamberlerin ortak savaşı, inancın (İslam'ın) puta savaşıydı. Dolayısıyla modern zamanda da insanın inancı, puta karşı bir bağımsızlık savaşı/mücadelesi vermektedir. Bu bağımsızlık savaşı, insanın inancının puta karşı savaşıyken, Müslüman da putla barışık bir ilişki içerisinde olmamalıdır.¹¹ Nuri Pakdil'e göre inanç, eyleme dönüşmelidir ve Tanrı yerine konulan her şey insanda korkuyu artırmaktadır. Bu durumda insan, Tanrı'dan uzaklaştıkça korkusu artar ve onu ortada tutan düşünce Tanrı düşüncesidir.

Araştırmanın Problemi

Tezimizin başlıca problemi, Nuri Pakdil'in eserlerinde yer alan kavramların belirli çalışmalarda kısıtlı bir şekilde incelenmesi ve Pakdil ile ilgili çalışmaların genellikle karşılaştırma yapılmadan çalışıldığı görölmüştür. Bu tezde, Pakdil'in yapıtlarındaki başlıca kavramlar mukayeseli bir bakış açısıyla ele alınmış; bilhassa antropoloji ve dinler tarihi bağlamında disiplinler arası bir değerlendirme yapılmıştır. Bu bağlamda, Pakdil'in fikir evreninde yaşananları kavramak için yapıtlarında işlenen başlıca kavramların antropolojik perspektifle karşılaştırmalı olarak araştırılması gerekliliğı öne çıkmıştır.

Araştırmanın Amacı

Bu tezin amacı Nuri Pakdil'in eserlerinde geçen temel kavramların dinler tarihi ve antropoloji ışığında fenomenolojik açıdan incelenmesi hedeflenmiştir. Bu konudaki eksikliğın bir nebze de olsa giderilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu tez ile Pakdil'in fikir dünyasını detaylıca öğrenerek, gelecek kuşaklara aktarılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Yöntem

Bu çalışmada Tarihsel Fenomenolojik yöntem kullanılmıştır. Tarihsel fenomenolojik yöntem kullanılarak dini fenomenlerin yapısı, manaları ve aldıkları konumlar tarihsel gelişim içinde anlaşılmasına çalışılmıştır. Tarihsel fenomenoloji yaklaşımı, dinin ilkelerini belirlemek için kıyaslamayı temel alan bir metodoloji olarak

¹¹ Nuri Pakdil, *Anneler ve Kudüsler*, 3. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2015), 103.

kullanılmıştır. Fenomenler ayrıştırılarak çözümlenmiş, kendi zaman çerçevesinde yeniden yorumlanarak yeniden inşa edilmiştir. Elde edilen bulgular, tarihi süreçte ve ilgili dinin kültürel yapılarıyla karşılaştırılarak manaları genişletilmiştir. Bu süreçte elde edilen bilgilerin kutsal ile olan ilişkisi de değerlendirilmiştir.¹² Bu çalışmada Nuri Pakdil'in eserleri taranmış ve eserlerinin tümü okunup ana bölüm başlıkları ve alt başlıklar oluşturulmuştur. Pakdil'in eserlerindeki temel kavramlar Dinler tarihi ve antropoloji disiplini açısından Tarihsel Fenomenolojik yöntem ile mukayeseli bir şekilde incelenmiştir.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Bu çalışmada yapılan incelemeler, Pakdil'in eserleri ve eserlerindeki kavramlarla mukayese edilen düşünür ve disiplinlerin çalışmalarıyla sınırlıdır. Bu çalışmada yazarın kendine has dili ve üslubu eserlerinin baştan sona tekrar tekrar okunmasını gerektirmiştir. Pakdil'in kendine has bir dil kullanması eserlerini anlamayı zorlaştırmışsa da eserleri tekrar tekrar okundukça yazarın anlaşılması da mümkün hale gelmiştir.

Bu tezde, kendi ifadesiyle eylem ve devrim insanı olan ve “Kudüs Şairi” olarak tanınan Nuri Pakdil'in kitaplarına aldığı antropolojik ve kültürel unsurlar/kavramlar, antropolojik ve teolojik bağlamda disiplinler arası ve mukayeseli bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

¹² Mustafa Alıcı, “Kutsal’a Giden Yol: Dinler Tarihi’nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi”, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, 5: 93-94.

BİRİNCİ BÖLÜM

NURİ PAKDİL’İN HAYATI VE ESERLERİ

Birinci bölümde, Nuri Pakdil’in tarihsel (kronolojik) ve fenomenolojik olarak hayatını ve bıraktığı etkileri/etkileşimleri inceleyeceğiz. Öncelikle Pakdil Kronolojisi, Ailesi ve çocukluk yılları, Eğitim yılları ve daha sonra Pakdil’in yapıtlarını inceleyeceğiz. Bu bölümde, Pakdil’in hayat hikayesini hem kendi ifadeleriyle hem de Pakdil’i tanıyan isimlerin ifadeleriyle irdedeceğiz.

1.1.Nuri Pakdil Kronolojisi

1934 Pakdil, Maraş’ta dünyaya gözlerini açmıştır.

1938-1939 Ağabeyi Said’in Ölümü (Kritik Evre- Ahiret Hayatının İrdelenmesi)

1942-1951 Pakdil’in İlk Öğrenimi ve Orta Öğrenimi (Ailesinin Kuşkuları ve Öğretisi-Okulun Öğretisiyle Çatışması)

1951 Maraş Lisesine Giriş (“Kara Lise”- “Yedi Güzel Adam”-İlk Dergi-Verimli Dönem)

1956 Hukuk Fakültesi (Sessizlik Zamanı: Kaleminin Yaz(a)madığı Yıllar.

1962 Bitlis Yılları (Asker, Van depremi)

1969 Edebiyat Dergisi (Edebiyat Dergisi Akif İnan, Erdem Bayazıt, Rasim Özdenören ve Pakdil tarafından çıkarılmıştır. Pakdil’in Dergi İsimlerinden Biri “Ebubekir Sonumut’tur”)

1972 Paris Yılları (Batı Yazıları)

1985-1992 Otelde Geçirilen Zamanlar (Otel Gören Defterler)

2015 Kudüs Gezisi (Pakdil, Ömründe En Çok Ziyaret Etmek İsteddiği Yer Fakat Bir Defa Ziyaret Edebildiği Yer: Kudüs)

2019 Nuri Pakdil’in Ölümü.

1.2. Ailesi ve Çocukluk Yılları

Nuri Pakdil'in doğduğu gün, net bilinmese de 1934 senesinde Maraş ilinde dünyaya gelmiştir. Nuri Pakdil'in düşüncesine göre dünyaya geldiği gün, İstanbul'un İslam'la şereflendiği gündür. (29 Mayıs)¹³ Pakdil'in pederi, Hacı Mehmet Emin Pakdil'in oğlu Mehmet Emin Efendi olup annesi ise Şih Muhittin kızı Hatice Vecih'e Hanım'dır. Pakdil'in ailesi 'Dayızadeler' olarak bilinir ve 'Ziyaioğulları' olarak da anılmaktadırlar.¹⁴ Nuri Pakdil'e göre ailesi, birçok âlim büyütmüş, sağlam temelli bir ailedir. Pakdil'in pederi, medrese öğretmenlerinden olup Kapalıçarşı'da manifatura dükkânı işletmektedir. Pakdil'in anne ve babası amca tarafından kuzendir. Annesi Vecih'e Hanım, Halep'te öğrenim gördüğü için akıcı bir şekilde Arapçayı konuşmakta olup Kur'an'ı Kerim'i Türkçeye çevirecek kadar Arapça bildiğinden eve gelen kadın misafirlere Kur'an'ı okuyup açıklamalarda bulunmuştur.¹⁵

Pakdil'in küçüklüğü Maraş'ta, Yörük Selim Mahallesi'nde iki katlı, üstü kiremit kaplı olan bir evde geçmiştir. Maraş'ta neredeyse bütün yapıların çatısı topraktan olduğu için Pakdil'in kendi evine de kiremit çatılı ev denmiştir.¹⁶

Nuri Pakdil'in yaşamındaki önemli zamanlardan biri de ağabeyi Said'in ölümüdür. Said'in ölümü, ailenin hepsinde derin izler bırakmıştır. Pakdil, ağabeyi öldüğü zaman 4-5 yaşlarındaydı. Pakdil'in, ağabeyinin ölümünün ardından, ölüm ve ahiret gibi konular hakkında kafasında sorgulamalar başlamıştır.¹⁷

Nuri Pakdil'in ilk eğitimcileri/öğretmenleri anne babası olup en önemli eğitimini de onlardan almıştır. Pakdil, ebeveyninin Arapçaya olan düşkünlüklerinden ötürü Arapçaya ilgi duymuşsa da dil konusunda şanssız olup Arapçayı geliştirememiştir. Pakdil'in yaşamında babasının önemli bir yeri olmuştur. Bu bağlamda babası, Pakdil'in sabahleyin güneşten önce kalkmasına yardımcı olurken babasına göre sabah erken kalkmak erdemli

¹³ Nuri Pakdil, *Tüm Karanlığa Yiğit Direniş Konuşmalar 2*, (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2016), 21.

¹⁴ Ömer Erinç, "Nuri Pakdil'in Aile, Çevre, Okul Ortamı ve Düşüncesinin, Kişiliğinin Oluşumu", içinde *Edebiyat Eylemi ve Nuri Pakdil*, ed. Hüseyin Su, 1. bs (Ankara: Hece Yayınları, 2013), 15.

¹⁵ Nuri Pakdil, *Bir Yazarın Notları III*, 2. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 19.

¹⁶ Pakdil, *Konuşmalar 2*, 19.

¹⁷ Pakdil, *Konuşmalar 2*, 23.

bir davranıştır.¹⁸ Pakdil'in amcası Ziya Efendi, Pakdil'i camide namaza alıştırarlardan birisidir.¹⁹

Pakdil'in hayatında önemli bir yer edinen Ahmet Öğretmen (Ahmet Kuşçu), Pakdil'in ailesi dışında ilk eğitmeni/öğretmenidir. Pakdil, Ahmet Öğretmen tarafından ilkokula gitmeden okuma yazma becerisini geliştirmiştir. Ahmet Öğretmen her gün (Pazar hariç) Pakdil'in evine gidip orada kendisine dersler vermiştir. Pakdil'in öğretmeni pazar günleri ders vermediği için Pakdil'in en acıklı ve hüzünlü günleri pazar günleri olmuştur. Pakdil, yazı yazmakla uğraşırken öğretmeni hırkasından cep boy bir kitap (Kur'an) çıkartmış ve o kitaptan bir şeyler okumuştur. Öğretmeni kitabı açıp kapatmadan önce öpüp alnına koyup kitaba saygısını ifade etmiştir. Öğretmeni, bu durumu gören Pakdil'e kendisinin de bu kitabı zamanı gelince okuyup idrak edeceğini ifade etmiştir.²⁰

Pakdil'i gözünden bile sakınan annesi, oğlunun radyodan zararlı/üzücü sözleri işitip etkilenmemesi için her radyo açıldığı zaman onu odasına gönderip okuması/oyalanması için eline kitaplar vermiştir. Atlas, Pakdil'e verilen kitaplardan biridir. Nuri Pakdil, kendisine verilen atlasla bazı mekanları öğrenmiştir. Bu atlas ile Cezayir'i, Kudüs şehrini, Mübarek Mekke ve Medine'yi öğrenmiştir. Pakdil'in bu denli Kudüs sevgisi de annesinin ona anlattığı öykülerden gelmiştir.²¹ Bu bağlamda Pakdil düşüncesinde, ideolojik ilk öğretmeni/eğitmeni annesidir.²²

1.3. Eğitim Yılları

Nuri Pakdil, ilk derslerini ailesinin yanında, kendi konutunda almaya başlamıştır. Pakdil, başlangıçta ailesi tarafından ilkokula gönderilmek istenmemiştir. Ağabeyi Said'in üzücü olayından sonra annesi, ölüm düşüncesini ve Pakdil'i dile getirmek istememiştir. Ailesinde okul aleyhinde olumsuz düşünce ve kuşku oluşmuştur. Pakdil, ailesinin bu korkularını, kuşklarını sorgulayıp okula gitmesinin kendisinden ne koparacağını da irdelemiştir. Pakdil için bu kuşkların kötü etkileri olmuştur. Pakdil, bu kuşklar sebebiyle devinim yeteneğinin yitirildiğini ifade etmiştir.²³ Pakdil'in ailesi, mahalleden edindikleri kötü izlenimlerden dolayı ilkokula gitmesini istememiştir. Pakdil, bu konu

¹⁸ Erinç, "Nuri Pakdil'in Aile, Çevre, Okul Ortamı", 19.

¹⁹ Pakdil, *Konuşmalar 2*, 23.

²⁰ Pakdil, *Konuşmalar 2*, 29.

²¹ Erinç, "Nuri Pakdil'in Aile, Çevre, Okul Ortamı", 22.

²² Pakdil, *Konuşmalar 2*, 23.

²³ Nuri Pakdil, *Bir Yazarın Notları II*, 3. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 105.

hakkında ailesinin prensipleri ile okulun öğretisinin birbirine uyuşmadığını sorgulamış ve irdelemiştir. Bir başka deyişle Pakdil, ailesi ile okulun öğretisi arasında kalmıştır.²⁴ Sonraki zamanlarda Pakdil'in okula gitmesi için ikna olan ailesi, kuşkuları tam olarak giderilmese de onu okula göndermiştir. Pakdil, ilkokula başlamadan önce okuma yazma becerisi kazanmış ve kitap okumaya başlamıştır bu vesileyle ilkokula giderken onu bir sınavla 3. sınıftan başlatmışlardır.²⁵

Pakdil'in anne babasının, onu ilk okula başlatmadaki isteksizlikleri ortaokula göndermekte de ortaya çıkmış olup onu okula göndermeye kolay kolay razı olmamışlardır. Pakdil'in düşüncesine göre ortaokuldan uzaklaştırılmak istenmesinin nedeni, ağabeyinin vefat etmesi ve ağabeyinden sonra evin tek çocuğu olarak kalmış olmasıdır.²⁶ Bu bağlamda ağabeyi Said'in akciğer hastalığından vefat etmesi annesini huzursuz etmiştir. Bundan dolayı annesi, Pakdil okula giderken terli bir şekilde soğuk su içmemesi gerektiğini defalarca hatırlatmıştır.²⁷

Pakdil, ortaokula başlamadan önce babasının iş yerine giderek ona yardım etmiştir. Pakdil, babasının iş yerine giderken, okul başlangıç zamanından sonra evden çıkıp kucağını okuma kitaplarıyla doldurmak istediğinden okula gidermişcesine evden çıkmıştır. Pakdil, gazete kültürünü de buradan edinmiştir. Pakdil, kitaplarla yürümenin uygun olmadığını düşündüğü için kitapların yerine gazete almıştır.²⁸

Pakdil, okula giden dostlarıyla evde toplanmaktaydı ve ilk öykü denemeleri de evde başlamıştır. Bu evde, Pakdil dostlarıyla çalışırken annesi kendilerine ikramlarda bulunmuştur.²⁹ Pakdil'in ortaokula başlaması için ebeveyninin gönlünü alan kişi, Pakdil'in dayısı Cemil olmuştur. Bu bağlamda Cemil dayısının, yoğun uğraşları/ısrarları ile Pakdil'in anne babası yaklaşık üç yıldan sonra çocuklarını okula yollamaya ikna olmuşlardır. Pakdil, dayısının bu yoğun ısrarını da irdelemiş ve irdeledikten sonra dayısının okumayı çok sevmesinden dolayı bu kadar ısrarcı olduğunun kanısına varmıştır. Bu ısrarı bilgiye yorumlayan Pakdil, buna ikna olsa da babasının bilgisinin daha fazla olmasından dolayı babasının dayısından daha fazla ısrarcı olmamasını da irdelemiştir.

²⁴ Pakdil, *Bir Yazarın Notları II*, 17.

²⁵ Pakdil, *Konuşmalar 2*, 29.

²⁶ Pakdil, *Bir Yazarın Notları II*, 105.

²⁷ Pakdil, *Bir Yazarın Notları I*, 52.

²⁸ Pakdil, *Bir Yazarın Notları III*, 64.

²⁹ Pakdil, *Bir Yazarın Notları II*, 109.

Sonuç itibariyle Pakdil, ailesinin onu okula göndermemesini olumsuz olaylara bağlamıştır.³⁰ Pakdil, üç yılın ardından 1948’de dayısının uğraşları neticesinde ortaokula gitmeye başlamıştır.³¹

Pakdil, İstanbul dönüşünde annesinin ölümünü, dayısının gözyaşlarından çıkarmıştır. Pakdil, ortaokul birinci sınıftayken kendisine Kudüs’ü sevdiren, biricik annesini kaybettiğini anlamıştır. Dolayısıyla annesinin ölümü Pakdil’i derinden sarsmıştır. Annesinin naaşını Maraş’a götürmekte problem yaşadıkları için annesi İstanbul’da bir kabristanlığa defnedilmiştir.³²

Nuri Pakdil, ortaokul bittikten sonra Maraş Lisesine (Kara Lise) 1951 yılında başlamıştır. Kara Lise, Pakdil’in hayatında önemli dönüm noktalarından biri haline gelmiştir. Maraş lisesi, Pakdil’in canla başla yazdığı, yazmaya/karalamaya başladığı ve yazmayı ileri bir boyuta taşıdığı bir yer olmuştur. Pakdil, yazılarını sanki annesi ile sohbet ediyormuşçasına yazmıştır. Çünkü yazmak, Pakdil’e annesi ile konuşma duygusu kazandırmıştır. Bu bağlamda karalamak, Pakdil için kederi/üzüntüyü kaplayan yalancı bir mutluluk halini almıştır.³³ Pakdil, Maraş lisesi yıllarında dostlarıyla (1952 yılında) “Hamle” isimli bir dergi çıkarmıştır. Hamle dergisi on birinci sayısında Pakdil’in idaresine geçmişken Pakdil’in şiirleri de bu dergide yer almıştır. Bu şiirlerin ilham perilerinden biri Sezai Karakoç’tur.³⁴

Pakdil, Kara Lisede kaleme aldığı yazılarının çoğunluğu, Demokrasiye Hizmet ve Gençlik gazetelerinde yayımlanmıştır. Pakdil’in bazı yazıları ise dostları ile çıkardıkları aylık bir dergi olan Hamle dergisi ve Antep’te çıkan aylık İlke gazetelerinde yayımlanmış olup Adana’da çıkan bir gazeteye de metin gönderilmiştir.³⁵

Erdem Bayazıt, Rasim ve Alaeddin Özdenören ve Cahit Zarifoğlu da lise dönemlerinde Hamle dergisi kalem sahiplerine dahil olanlar arasındadır. Pakdil, 1955’te Liseden diplomasını alıp bir yıl sonra 1956 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine girmiştir. Pakdil için üniversite yıllarının önemli bir yeri vardır. Pakdil,

³⁰ Pakdil, *Bir Yazarın Notları II*, 106.

³¹ Nurcan Adıgüzel Kaydan, “Nuri Pakdil’in Hayatı-Eserleri ve Hayatı Ekseninde Tiyatrolarının İncelenmesi” (Yüksek Lisans, Kütahya, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 22.

³² Nuri Pakdil, *Bir Yazarın Notları IV*, 2. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 59-60.

³³ Pakdil, *Bir Yazarın Notları I*, 13.

³⁴ Adıgüzel Kaydan, “Pakdil’in Hayatı-Eserleri”, 22-23.

³⁵ Pakdil, *Bir Yazarın Notları I*, 13.

üniversite zamanında farklı yurt ve evlerde kalmıştır. 1961’de Hukuk Fakültesinden mezun olup o yıl içerisinde Ankara’da avukatlık stajına başlamıştır. Avukatlık stajını İstanbul’da tamamlamıştır.³⁶

Pakdil’in hayatında Bitlis’in önemli bir yeri olmuştur ve Bitlis yılları onun unutamadığı yıllar arasındadır. Pakdil, 1962’de askerlik görevini yedek subay olarak Bitlis’te yapmaya başlamıştır. Pakdil, askerlik yıllarında Van depreminde görev alanlar arasında yer almıştır. Bu bağlamda Pakdil’i, ağabeyinin ve annesinin ölümünden sonra burada tekrar ölüm duygusu sarmıştır. Pakdil, Van anılarını aktarırken yoğun kardan dolayı ölümlerin kefenlenmesinin zorluğundan ve bazen imkansızlığından söz edip duygulanmıştır.³⁷

Pakdil için, Hukuk Fakültesi ve askerlik (Bitlis) yılları, kalemin yazması konusunda en verimsiz zamanlar olup kalemin kısır kaldığı zamanlardır. Pakdil, bu dönemde kalemini oynatamasa da okuma sevgisinden, azminden vazgeçmemiştir. Pakdil gibi bir düşünür için yazamamak büyük bir acı kaynağı haline gelmiştir. Bu acıdan dolayı yazmanın bir gereklilik olduğunu ifade etmiştir.³⁸

Pakdil’in nişanlılık sürecine kısaca değinecek olursak Pakdil’in nişanlısı, 1963 yılında askerlik yolculuğunda trende tanıştığı bir hanımefendiydi. Pakdil’in nişanı pek de uzun ömürlü olamamış ve ayrılıkla sonuçlanmıştır. Bunun nedeni ise iki tarafın ailesinin düşünce yapılarının uyumsuzluğu idi. Bundan sonra da Pakdil’in hayatında önemli bir birliktelik olmamış ve hiç evlenmemiştir.³⁹

Pakdil, 1965 yılında ilk önce hukuk danışmanı olarak göreve başlasa da iki yıl aradan sonra Devlet Planlama Teşkilatında araştırmacı olarak iş yaşamına devam etmiştir. Rasim Özdenören ile beraber aynı işyerinde çalışmışlardır. Rasim ile birlikte burada edebiyat dergisinden söz etmişlerdir. Kalemin oynatılamadığı, üniversite ve Bitlis zamanlarının ardından “Edebiyat” dergisi düşüncesi, Pakdil için inanılmaz bir imkân haline gelmiştir. Edebiyat dergisi 1969 ve 1984 yılları içerisinde yayımlanmıştır. Nuri

³⁶ Adıgüzel Kaydan, “Pakdil’in Hayatı-Eserleri”, 23-25.

³⁷ Pakdil, *Bir Yazarın Notları I*, 86.

³⁸ Adıgüzel Kaydan, “Pakdil’in Hayatı-Eserleri”, 25-26.

³⁹ Adıgüzel Kaydan, “Pakdil’in Hayatı-Eserleri”, 26.

Pakdil, dergi için “Gökçe Yazın” adını önermiş olsa da Rasim Özdenören’in tavsiye ettiği “Edebiyat” adı kabul edilmiştir. Edebiyat dergisi 1969 yılında ilk meyvesini vermiştir.⁴⁰

Pakdil, 1972’de birkaç aylığına Paris’e bir eğitim toplantısına katılmak için gitmiştir. Paris yolculuğunda Frankfurt’a uğradığı için orada Almanlarla ilgili intibalarını aktarmış ve Pakdil, Almanların soğuk insanlar olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda eğitim gezisinde Batı’yı inceleme imkânı elde eden Pakdil’in Paris yolculuğu sırasında aklından geçen tek şey Kudüs düşüncesi olmuştur. Kudüs düşüncesi Pakdil’e, Paris’te de Kudüs sevdasını hatırlatmış ve Filistin ile ilgili seminerlere katılmaya da itmiştir. Pakdil, Avrupa turuna kısa süreli de olsa Brüksel ve Roma’yı da dahil etmiş, Roma’dan sonra Türkiye’ye dönmüştür. Pakdil’in kısa süreli Avrupa turu Batı Notları adlı eserini oluşturmuştur.⁴¹

Bir diğer önemli konu ise Pakdil’in 1985, 1992 yılları arasında farklı otellerde konaklamış olmasıdır. Pakdil, otellerde geçirdiği zaman zarfında, Otel Gören Defterler adlı altı ciltten oluşan kitaplarını yazmıştır. Pakdil, 1999 senesinde emekliliğe ayrılmıştır. Birçok ödüle layık görülen Pakdil, 2013’te Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü’ne ve 2014’te Necip Fazıl Kısakürek Saygı Ödülü’ne layık görülmüştür.

Kudüs aşığı olarak tanınan Pakdil, Kudüs hasretiyle yansa da 2015 yılına kadar Kudüs’ü ziyaret edememiştir. Bir başka deyişle Pakdil, ömrü boyunca hasretle anımsadığı ve annesinden kendisine aktarılan Kudüs sevdasına da 2015’te kavuşma imkânı elde etmiştir.⁴²

Pakdil, (2016) Kudüs ziyaretini ve Kudüs hakkındaki izlenimlerini şöyle aktarmıştır:

Kudüs’ü görmek, elbette, olağanüstü heyecan vericiydi. Kudüs, öyle sanıldığı gibi çöl de değil, ağaçlıklı bir bölgedir. Zeytin Dağı’na da gittik. Ve hemen Falih Rıfkı Atay’ın Zeytin Dağı’nı anlatan metinleri aklımıza geldi. Tabii oraları İsraililer baştan başa istila etmiş durumda. Her yer İsraililerin evleri ile dolu. Filistin’de İsrail’in uyguladığı terör çok somut. Tutsak Kudüs’e borcumuz, Kudüs’ü savunmaktır, özgürlüğüne kavuşturmaktır. (s.123, 127)

⁴⁰ Adıgüzel Kaydan, “Pakdil’in Hayatı-Eserleri”, 27.

⁴¹ Adıgüzel Kaydan, “Pakdil’in Hayatı-Eserleri”, 29.

⁴² Adıgüzel Kaydan, “Pakdil’in Hayatı-Eserleri”, 30.

1.4. Pakdil'in Ölümü

Nuri Pakdil'in başına gelen kötü olaylardan biri de 2019 yılında otelden çıkarken kalçasını kırmasıdır. Ankara'da ameliyata alınan Pakdil'in ameliyatı başarılı geçse de ameliyattan iki hafta sonra yoğun bakıma kaldırılmıştır. Yoğun bakıma kaldırılan Pakdil, Ankara'da hastanede 18 Ekim 2019'da ömrünün 85.yılında hayata gözlerini yummuştur. Pakdil, ölümünden bir gün sonra kılınan cenaze namazı ile Taceddin Dergahına gömülmüştür.

1.5. Nuri Pakdil'in Kitapları

Nuri Pakdil'in kırk iki kitabı bulunmaktadır. Pakdil'in kitapları; deneme, şiir, oyun, mektup ve çevirilerden oluşmaktadır. Pakdil'in bazı eserleri iki türe de girmektedir.

1.5.1. Denemeler

Biat I

Kitap, birinci basımını Haziran 1973'te yapmıştır. Bu kitap, Pakdil'in deneme türünde yazdığı bir kitaptır. Kitabın girişine "Kalemin Yüğü" adlı yazı ile başlanmıştır. Pakdil'e göre yazmak ve söz, toplumların şahdamarıdır.

Pakdil'in, bu kitabında ulusal düşünceye atıf ve 20.yüzyıl eleştirisi yapılmaktadır. Eser, Anadolu ulusunun öz uygarlığına dönmesinin bir ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda eserde tek Tanrı inancı vurgulanıp, insanın yabancılaşmaya ve zalimliğe karşı dik durması gerektiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda bu da Pakdil'in yaşam mücadelesini ifade etmektedir.⁴³

Bu kitapta genel itibariyle şu konular işlenmektedir: Başkalaşma, yabancılaşma, Necip Fazıl, Ortadoğu, Batı ve batılılaşma/batıcılık, Fuzûlî, M. Âkif, Hz. Ali, Van Gogh, karalamak, yazmak, Kalem, Şeyh Galip, ulus ve medeniyet/uygarlık.

Biat II

Kitabın ilk basımı Ocak 1977 yılında yapılmış olup deneme türüne girmektedir. Bu kitapta Pakdil, halkımızın uygarlığının yok edilmesinden/koparılmasından yakınmaktadır. Pakdil'in bu kitaptaki mücadelesi de önceki kitaplarında olduğu gibi bir uygarlık mücadelesidir. Pakdil'e göre yörüngenin kendi uygarlığımıza döndürülme

⁴³ Pakdil, *Biat I*, 1.

zamanı gelip geçmiştir. Bu eserde Pakdil'in yakındığı bir diğer konu ise onun ifadesi ile, "1923 Yabancılaştırma Girişimleridir." Pakdil, kendisini Ortadoğu ve Afrika uluslarıyla yakın hissedip onlara bir Edebiyat bağı ile bağlanmak istemektedir. Bu eserde eleştirilen bir diğer konu ise XX. Yüzyıl insanıdır. Pakdil'e göre insan yaratılış amacına dönmek zorundadır. Biat II'de tek Tanrı inancı vurgulanıp kalem sahibinin de diline özen göstermesi gerektiği ifade edilmektedir. Pakdil, kitabın sonunda Edebiyatın görevinden bahseder, ona göre edebiyatın görevi insanı Tanrı'ya yakınlaştırmakken, Pakdil'in mücadelesinin konularından biri de Tanrısızlar oluşturmaktadır.

Bu kitapta genel itibariyle, Kutsal Doktrin (Kur'an'ı Kerim), Hürriyet/Özgürlük, Uygarlık, Yerli/Ulusal Düşünce, Avrupacılık, Batı, Ortadoğu, Yabancılaş(tır)ma, İslamiyet, Kimlik, Öğretmen Naci, Fizik Ötesi, İnsaniyetsizlik ve Sömürgecilik gibi konular işlenmektedir.⁴⁴

Biat III

Kitabın ilk basımı, Nisan 1981 yılında yapılmıştır. Kitap, Edebiyat dergisinin 12.yıl dönümünün sevinci ile başlamaktadır. Kitapta, inananların beraberliği ifade edilmektedir. Pakdil, Biat III adlı eserinde insanın pozisyonunu irdelemekte olup kendi pozisyonunun bilincinde olmayan insan ve kendi halkıyla bütünleşme sağlamayan yönetim eleştirilmektedir. Pakdil'in bu eserinde, ulusların ortak geçmişi ve İslamiyet'in evrensel fonksiyonu işlenip İslam doktrini ifade edilirken insanı esir alan kirli mülkiyete de değinilmektedir. Pakdil'in eleştirdiği konulardan biri Müslüman bunalımlarıdır. Kitapta belirtilen bir diğer önemli konu ise Batının ulusumuzu sağcı veya solcu olarak ayırıştırmasıdır. Pakdil, bu kitapta amaçsızlığı (ülküsüz) eleştirmektedir.⁴⁵

Bağlanma

Bu kitabın ilk baskısı, Şubat 1979 yılında çıkmıştır. Pakdil, bu kitabı Fethi Gemuhluoğlu'na ithafen kaleme almıştır. Pakdil'e göre Gemuhluoğlu, "Çağa çıkaran" insandır. Pakdil, Çağdaş insanın ıssızlığından yakınırken bu çağda insanların öldürülmesini ve korumasız bırakılmasını eleştirmektedir. Pakdil'in bu kitabında, Dünyanın yaratılışı, insanlığın varlığı (var oluşu) seçmesine bağlanmaktadır.⁴⁶

⁴⁴ Nuri Pakdil, *Biat II*, 3. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2015), 2.

⁴⁵ Nuri Pakdil, *Biat III*, 2. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 1-104.

⁴⁶ Nuri Pakdil, *Bağlanma*, 4. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 1-80.

Bağlanma adlı kitapta genel olarak şu konular geçmektedir: Edebiyat dergisi, Ortadoğu, dayanma/direnç, insaf/adalet/vicdan, beklenti, emek/gayret, maneviyat ve üniversite zamanları.

Edebiyat Kulesi

Edebiyat Kulesi, İlk baskısını Şubat 1984'te yapmıştır. Bu kitap, hatıra (günlük) ve deneme türüne girmektedir. Kitapta genel itibariyle işlenen konular şunlardır: Yakarış, yazı, kitap, İstanbul, Ortadoğu, şiir, Gökçe Yazın, atlas, Ayasofya Müzesi, Kudüs (Filistin), alın teri, meta ve direnme/sebat.⁴⁷

Derviş Hüneri

Derviş Hüneri adlı kitap, ilk baskısını Mart 1997'de yapmıştır. Hem günlük hem de deneme türünden oluşan bir kitaptır. Kitabın girişinde, insanın düzensiz/sınanmadan bırakılmayacağını ifade eden ayet (75/36) bizi karşılamaktadır. Pakdil, bu kitaba “Çelik Adam” isimli bir şahsiyet sokmakta olup kitap kayıp zamanları geri getirmenin mümkün olmadığını ifade etmektedir.⁴⁸

Eserde genel itibariyle geçen konular: İnsan, Ortadoğu, put inancı/düşüncesi, metin, karalamak, Maraş, davranış/hareket, vefat/kayıp ve Kudüs'tür.

Arap Saati

Arap Saati adlı bu eser, ilk basımını Mart 1997 yılında gerçekleştirmiştir. Günlük ve deneme türüne giren bir kitap olup kitabın girişine bir ayet ile başlanılmaktadır. “Al-lah Al-lah” sözüyle başlayan kitap “Üm-met Üm-met” sözüyle bitmektedir. Pakdil, bu kitapta ırk ayrımına (kafatasçılık) karşı direnmekte olup ırk ayrımından (kafatasçılıktan) uzak durduğunu ifade etmektedir.⁴⁹

Eserde genel itibariyle vurgulanan konular ise şunlardır: Tövbe, yabancı, yabancılaştırma, fakirlik, ırkçılık, ıssızlık, insaf, hak/mülkiyet, işçilik, temizlenmek, abdest, ümitsizlik ve sebat.

⁴⁷ Nuri Pakdil, *Edebiyat Kulesi*, 2. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2012), 1-120.

⁴⁸ Nuri Pakdil, *Derviş Hüneri*, 4. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2015), 1-75.

⁴⁹ Nuri Pakdil, *Arap Saati*, 3. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 1-87.

Klas Duruş

Bu Kitap, ilk basımını Ekim 1997 yılında gerçekleştirmiştir. Pakdil, bu kitabında da diğer bazı kitaplarında olduğu gibi ayet ile giriş yapmaktadır. Kitapta direnmek, emek, mukaddes emek/işçilik vurgusu yapıp eser, “İnsan, ancak, gizemli cümlelerle özgür olur.” cümlesiyle bitirilmektedir.

Pakdil’in bu eserinde vurgulanan konular şunlardır: Edebiyat Dergisi, gayret, mukaddes, özgürlük/hürriyet, vahiy, susuş/dinginlik, Ayasofya ve inkılap/reform.

Kalem Kalesi

Kalem Kalesi adlı bu kitap, Ekim 1998 yılında ilk baskısını gerçekleştirmiştir. Bu eserde, kalemin yükü ve direnme/dayanma vurgusu yapılmaktadır. Pakdil bu eserde, adları olmayan mektuplar alıp yazmaktadır. Pakdil’e gelen bazı mektuplar isimsiz olduğu gibi Pakdil’den giden bazı mektuplar da isimsizdir. Pakdil düşüncesi için İstanbul’un Mekke, Medine ve Kudüs şehirlerinden sonra özel bir anlamı bulunmaktadır. Kalem Kalesi, dik duruşun, azimli oluşun ve inanışın bir simgesidir.⁵⁰

Bir Yazarın Notları I-II-III-IV, Temmuz 1980

Pakdil’in, günlük ve deneme tarzında yazdığı eseridir.

Bir Yazarın Notları I

Pakdil’in, Bir Yazarın Notları I isimli eserinin ilk basımı Temmuz 1980 yılında gerçekleştirilmiştir. Kitaba, insanın bitmek bilmez bir sorgusu ile giriş yapılmaktadır. Bir başka ifade ile kitap, insanın kim olduğunun irdelenmesi ile başlarken sömürü haline gelen evrenin ve ulusumuzun özünden uzaklaştırılmasının irdelenmesi ile de devam etmektedir. Eserde vurgulanan bir diğer önemli husus ise insanın bu ağır yükünü, kalem sahiplerinden başkasının taşıyamayacağıdır. Pakdil eserde, batma zamanı gelip geçmiş bir medeniyet olan Avrupa medeniyetini irdelerken, emekçi işçiler ve düşünen emekçileri de hatırlamaktadır. Eserde yaratılışın sebebi de sorgulanan konular arasında olup kozmik insan telaffuzu da yerini almaktadır.⁵¹

⁵⁰ Nuri Pakdil, *Kalem Kalesi*, 2. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 1-103.

⁵¹ Pakdil, *Bir Yazarın Notları I*, 1-133

Bu eserde genel olarak geçen konular şunlardır: emekçiler, Avrupa, Paris, Cezayir, kayıt/doküman, biat, vefat, malikane ve Bitlis.

Bir Yazarın Notları II

Bu kitabın ilk baskısı, 1980 yılında yapılmıştır. Eserde, insana bağlılık, insanın üzerindeki ağırlıktan ve hissizleşen insan vurgusu yapılıp Mülkiyet kavramına değinilmektedir.⁵²

Pakdil'in bu eserinde işlenen konular şunlardır: Alın teri, kişisel emek, Maraş, Kutsal Doktrin (Kur'an), emekçiler, beşer, Gökçe Yazın, dayı, taşralı, ayaklanma ve hareket.

Bir Yazarın Notları III

Bu kitabın, ilk baskısı Mayıs 1981 yılında gerçekleştirilmiştir. Pakdil'in bu kitabında daha önceki eserlerinde başladığı insanın süregelen sorgusu aralıksız sürerken emek vurgusu da yapılmaktadır. Pakdil, bu kitabın başında okumanın değerine özendirmektedir. Pakdil'e göre "Kudüs'ü düşünme saati" bulunmaktadır. "Bu kitabı da namluya sürün!" cümlesi, Bir Yazarın Notları III'ün son vurgusudur.⁵³

Bu kitapta genel olarak şu konular geçmektedir: Öğretmen, mukaddes, Kudüs, bağımlılık/itaat, Halep, bölge, hak, düşünce, elçi, okul.

Bir Yazarın Notları IV

Pakdil'in bu kitabı, ilk baskısını Eylül 1982'de gerçekleştirmiştir. Bu kitapta, "iki ebedi arkadaş" lafzı, Sultan Ahmed Camisi ve Ayasofya için kullanılmaktadır. Kitapta vurgulanan hususlardan bazıları da alın teri, emek, "ulusal insan", hakkıyla iş yapmak ve insanları hor görmemekken, "Aile dağıldı" sözöyle de eser kapanışı yapmaktadır.⁵⁴

Bir Yazarın Notları IV'te, M. Sinan, beşer, Kudüs, insaf, Semerkant, inanç, başkentler, Ayasofya, taşralılar ve okuma gibi konular işlenmektedir.

⁵² Pakdil, *Bir Yazarın Notları II*, 1-120.

⁵³ Pakdil, *Bir Yazarın Notları III*, 1-112.

⁵⁴ Pakdil, *Bir Yazarın Notları IV*, 1-112.

Otel Gören Defterler 1: Çarpışan Sesler

Kitabın ilk baskısı, Aralık 1999’da gerçekleştirilmiştir. Pakdil, farklı otellerde yaşamını sürdürdüğü vakitlerde, Otel Gören Defterler serisini kaleme almıştır. Bu eserler deneme ve günlük kategorisine girmektedir. Bu kitapta, var olmak ifadesine dikkat çekilirken insanın kaderinin fakirlik olmadığı vurgulanmaktadır.⁵⁵

Bu kitapta genel olarak şu konular geçmektedir: Mukaddes, direnti, çağ, akşam, uyumak, İzmir, soy, benlik, Musul, zaman bilimi, feragat ve beşer.

Otel Gören Defterler 2: Yazının Epik Resmi Çekildiği Sırada

Eser ilk baskısını Mayıs 2000 yılında gerçekleştirmiştir. Kitaba, “Enstantaneler” lafzı ile başlanmıştır. Kitapta, insanın yükü sırtlanması ifade edilirken, cümlelerin insanlık için değer taşıdığına dikkat çekilmektedir.⁵⁶

Bu kitapta genel olarak, Filistin, Beyt’ul Makdis, Beyt’ul Haram, beşer, Âdem, künye, Bağdat, adalet, Arap, çaba ve fizik gibi konular işlenmektedir.

Otel Gören Defterler 3: Büyük Sorgu

Büyük Sorgu Kitabı, ilk baskısını, Kasım 2001 yılında gerçekleştirmiştir. Kitabın girişinde “Oturumlar ve tutanaklar” lafzı bizi karşılamaktadır. Pakdil’ göre büyük sorgu, insanın varlığıyla tekrar ifade edilmiş olup varlık saatinin usa vurulmasına dikkat çekilmiştir. Pakdil’e göre Mekke Türküsü’nde evrenin kodu vurgusu yapılmaktadır.⁵⁷

Kitapta, genel olarak ifade edilen konular şunlardır: Cezayir, kelime, ümit, insan, Mekke Türküsü, Kay Yokuşu, Gökçe Yazının değeri ve Ortadoğu.

Otel Gören Defterler 4: Simsiyah

Eserin ilk baskısı, Nisan 2002 yılında gerçekleştirilmiştir. Kitabın girişinde, “Sicil odaları ve taş kasalar” başlığı bizi karşılamaktadır. Pakdil bu kitapta ekmek vurgusu yapmakta olup insan yaşamının ağırlığı ifade edilmektedir.⁵⁸

⁵⁵ Nuri Pakdil, *Otel Gören Defterler: 1 Çarpışan Sesler*, 4. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019), 1-97.

⁵⁶ Nuri Pakdil, *Otel Gören Defterler: 2 Yazının Epik Resmi Çekildiği Sırada*, 3. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2020), 1-99.

⁵⁷ Nuri Pakdil, *Otel Gören Defterler: 3 Büyük Sorgu*, 3. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019), 1-93.

⁵⁸ Nuri Pakdil, *Otel Gören Defterler: 4 Simsiyah*, 2. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 1-97.

Bu kitapta, şu konular vurgulanmaktadır: Muş, taşıt, okuma, Mimar Sinan, cuma akşamı, Edebiyat ve feragat/fedakârlık.

Otel Gören Defterler 5: Ateş Hattında Harf Müfrezeleri

Bu yapıtın ilk baskısı Ocak 2003 yılında gerçekleştirilmiştir. Kitap, “Lifli renkler kanalları” başlığıyla bizi karşılamaktadır. Eserde, Pakdil’in çocukluğunun hatırlanması anılmakta olup, Kudüs hüznüne dikkat çekilmektedir.⁵⁹

Bu yapıtta şu konular vurgulanmaktadır: Filistin, üşümek, Türkiye, Bağdat Treni, akıl, direnme, yaprak, ümit, başkalaşmak, realite, ilahi emir, dinginlik ve tahammül.

Otel Gören Defterler 6: Yazmak Bir Mucize

Bu kitap Pakdil’in, Otel Gören Defterler serisinin son kitabı olup ilk baskısı Haziran 2005 yılında gerçekleştirilmiştir. Pakdil’in bu kitabı, iki kısımda şekillenmektedir. Kitabın birinci kısmı, “Siperler ve gözetleme noktaları” başlığı ile başlar. Kitabın ikinci kısmı ise “Gösteri günleri matineler ve suareler” başlığı ile giriş yapmaktadır. Pakdil’in bu eserinin, ilk kısmında Sükunetsizlik konusuna ve ümmet doktrinine dikkat çekilirken ikinci kısmında ise direniş teması ön plana çıkmaktadır.⁶⁰

Kitapta, şu konular işlenmektedir. Türkiye, Mukaddes, Kay Yokuşu, Totem/Putçuluk (putperestlik), iman sözü ve minnet duymak, insan, Ayasofya ve Direnme.

1.5.2. Şiir Kitapları

Sükût Suretinde

Eserin ilk basımı, Şubat 1997 yılında yapılmıştır. Bu eserde, Pakdil’in otuz üç şiiri bulunmaktadır. Yazar, bu yapıtında şiirle düz yazıyı buluşturmuştur. Yazara göre, insanın rotası Mekke’dir. Eserin dipnotunda, yazarın hayatı hakkında bilgi verilmektedir.⁶¹

Bu yapıtta, genel itibariyle şu konular geçmektedir: Emin Belde, Halifeler (Dört Halife), Edebiyat, demir yolu ve akşam yürüyüşü.

⁵⁹ Nuri Pakdil, *Otel Gören Defterler: 5 Ateş Hattında Harf Müfrezeleri*, 2. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 1-114.

⁶⁰ Nuri Pakdil, *Otel Gören Defterler: 6 Yazmak Bir Mucize*, 2. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 1-100.

⁶¹ Nuri Pakdil, *Sükût Suretinde*, 3. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 1-75.

Ahid Kulesi

Bu yapıtın birinci baskısı Haziran 1997 yılında gerçekleştirilmiştir. Kitapta, Pakdil'e ait kırk şiir bulunmaktadır. Pakdil'in eserinde "Ali Kayası" vurgusu dikkat çekmektedir. İslam halifelerinden olan Hz. Ali'nin atı Düldül' ün Maraş şehrinin yakınlarında ayak izlerinin belirtisi bulunmaktadır. "Ali Kayası" bu izlerin olduğu yere verilen addır. Ayrıca bu kitapta, İstanbul vurgusu yapıp tohum işleyen kadınların kutsallıklarına dikkat çekilmektedir. Pakdil, yolculuk sırasında Ulucanlar'da öldürülenleri anmaktadır. Pakdil'e göre eşit koşullar insan yaşamını güzelleştirmektedir. Ona göre Şapka Kanunu'na karşı direnç gösteren şehirlerden biri de Maraş şehridir. Kitapta, tanımı yapılan bir başka konu ise militandır. Militan tanımı yapıp militanın kökeninde mülkiyetini yakan insan bulunduğu vurgulanmaktadır. Eserde, görme duyusunun önemi vurgulanmış görmenin en büyük güç olmasına dikkat çekilmektedir.⁶² Kitapta genel olarak şu konular işlenmektedir: özel gün ve geceler simidi, sevgi, İstanbul, Fecir/Sabah, Militan, Flüt ve Lamba.

Osmanlı Simitçiler Kasidesi

Osmanlı Simitçiler Kasidesinin birinci baskısı, Temmuz 1999 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu kitapta, Pakdil'e ait kırk şiir bulunmaktadır. Pakdil, kitabın başlangıcında "Aydınlık sabahı ve dingin karanlık geceyi an..." (Duhâ, 1/5) ayetiyle bizi karşılamaktadır. Bu kitapta, "Yirminci Yüzyıla Gazel" adlı başlık ile XX. Yüzyıl eleştirilmektedir. Pakdil eserde, Ahir zaman beyinden söz etmektedir. Ona göre bu bey Bitlisli olup değerli bir âlimdir. Eserde, sabah jimnastiği vurgusu yapılmakta olup okuma ile karşılaştırılmaktadır. Parola şiiri eserin kapanış şiiri olmaktadır.⁶³ "Ve gülle kurşunla korunur ömür / ve izini kitabın durma hiç sür" (Pakdil, 2020, s.52).

Anneler ve Kudüsler

Pakdil'in bir diğer önemli kitabı olan Anneler ve Kudüsler adlı kitabın ilk baskısı Temmuz 2014 yılında gerçekleştirilmiştir. Pakdil, bu yapıtı annesine armağan etmiştir. Pakdil'in bu yapıtta yirmi iki şiiri vardır. Fethi Gemuhluoğlu'na armağan edilen Kale adlı şiir de bu yapıtın içerisinde yer almaktadır. 1970-1984 yılları arasında yayımlanan

⁶² Nuri Pakdil, *Ahid Kulesi*, 2. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 1-96.

⁶³ Nuri Pakdil, *Osmanlı Simitçiler Kasidesi*, 5. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2020), 1-

şiiirlerinden meydana gelen yapıt, bu bağlamda anneye Kudüs'ü bütünleştirmiştir. Pakdil'in düşüncesinde annenin önemli bir yeri bulunup adeta anne Kudüs olmuştur. Çünkü Pakdil'in annesi Kudüs'ü özümsemiş ve Pakdil'e Kudüs sevgisini aşlamıştır ve doğal olarak ikisi arasında kutsal bir bağ bulunmaktadır. "...Çünkü anne / Bir çocuktan bir Kudüs yapar / Adam baba olunca / İçinde Kudüs canlanır..." (Pakdil, 2022, s.60) Bu kitaba Rahman şiiri ile başlanılmaktadır. Rahman şiirinin içerisinde, Pakdil'in etkilendiği yazarlardan biri olan Snt. Exupery (Küçük Prens yazarı) adı da geçmektedir. Pakdil şiirde, emek ve mukaddes kavramlarını konu edinirken, şiirin ilerleyen kısımlarında alın teri vurgusu yapıp burjuva anlayışının yargılanması hususunda ilerleme sağlamaktadır.⁶⁴

Pakdil, kendisinin de bir Ortadoğu çocuğu olduğunu ifade edip kendisini Ortadoğu halklarından biri olarak görmektedir.⁶⁵ Pakdil düşüncesinde zaman ve Kudüs arasında derin bir bağ bulunmaktadır. Kudüs vakitleri belirleyen bir göstergedir. Kudüs'ün olmadığı/düşünülmediği bir zamanın anlamı da yoktur. Bir başka deyişle Kudüs, sadece bir şehirden meydana gelmeyip zamanın değerini ve anlamını da belirleyen mukaddes bir şehirdir.⁶⁶

1.5.3. Gezi

Batı Notları

Batı Notları adlı eser, ilk basımını Ekim 1972 yılında yapmıştır. Gezi ve deneme kategorisinde kaleme alınmış bir eserdir. Bu eser, Pakdil'in birkaç aylık Avrupa izleniminden meydana gelmiştir. Bir başka ifadeyle Batı Notları eseri, Avrupa'dan birkaç şehre (Paris, Brüksel ve Roma) ait izler taşımaktadır. Pakdil bu esere, anne-babasıyla olan hatırasıyla başlamaktadır. Pakdil, eserde Batı'nın kendisinde yaptığı çağrışımları yazıp Batı'nın kendisini ilimle ve eşya ateşiyle karşıladığını ifade etmektedir.⁶⁷ Pakdil eserde Batı'yı olumsuzlayıp makinenin/teknikğin hakimiyetini de eleştirirken insanın makineden geri kalmasını/gelmesini irdelemektedir. Bu eserde, Pakdil'in Fransız düşünür-pilot Exupéry'den etkilendiği görülmektedir. Pakdil, Avrupa'da tanıştığı Afrikalı vatandaşlardan söz etmekte olup onlarla aynı inancı paylaştığımızı vurgularken, bu

⁶⁴ Pakdil, *Anneler ve Kudüsler*, 1-140.

⁶⁵ Pakdil, *Anneler ve Kudüsler*, 20.

⁶⁶ Pakdil, *Anneler ve Kudüsler*, 61.

⁶⁷ Nuri Pakdil, *Batı Notları*, 11. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019), 9,12.

uluslardan koparılışımızı irdelemektedir. Roma'nın bir put kuyusu olduğunu vurgulayarak eserinin kapanışını yapmaktadır.⁶⁸

Batı Notları adlı kitapta genel itibariyle şu konular işlenmektedir: Trakya, Elçi, Emin Belde, Cezayir vatandaşları, inanç medeniyeti, Uhud, yazma, medeniyet, Necip Fazıl, teknik, doktrin, ekol ve asır.

1.5.4. Tiyatroları

Umut

Umut adlı kitap, iki kısımdan meydana gelen bir tiyatro oyunudur. Kitabın ilk baskısı, Şubat 1974 yılında gerçekleşmiştir. Kitapta, insanların üzerinde egemenlik sağlamış bir şehir vurgusu yapılırken insanın içinde bulunduğu durumu da irdelenmektedir. Pakdil eserlerinde kent vurgusu yapmakta olup bu kent sapık, doğa ile ters düşen/uyumsuz bir oluşuma sahiptir. Bu kitapta temas edilen önemli konulardan bir diğeri de insanlığın ümidi konusudur; bir başka deyişle, eserlerinin merkezinde insanın ve insanlığın ümidi yer almaktadır.⁶⁹

Put Yapımevleri

İsmi ilginç ve çekici olan bu eserin birinci basımı, Nisan 1980 yılında yapılmıştır. Pakdil'in tiyatro eserlerinden bir diğeri. Kitabın girişi, "XX. Yüzyıl Yargılanıyor" lafzıyla. Kitabın başlangıcında temelsiz, toprağa zincirlenmiş, zincirlerden kapı ve penceresi olan, şehirlilerin pek de aldırış etmediği bir Put Yapım Evi vurgulanmaktadır. Pakdil, bu kitapta XX. Yüzyıl'ın kendisini ve içinde barındırdığı insanı eleştirmekte olup ıssızlaştırılan, uzaklaştırılan insan vurgusu yapmaktadır.⁷⁰

Kalbimin Üstünde Bir Avuç Güneş

Bu eser, Pakdil'in tiyatro yazılarından bir diğeri. Bu eserin ilk baskısı, Haziran 1982'de gerçekleştirilmiştir. Pakdil, tarafından önceki eserde yargılanan, XX. Yüzyıl bu kitapta hücreye atılmaktadır. Bu bağlamda eserin başlangıcında "XX. Yüzyıl Hücrede" sözü bizi karşılamaktadır. Bu tiyatro oyununda, "Bir Bay, Bir Bayan ile Tanık" kişileri oynatılmaktadır. Eserde vurgulanan önemli hususlar, düşünmeden direnmek,

⁶⁸ Pakdil, *Batı Notları*, 111.

⁶⁹ Pakdil Nuri, *Umut*, 7. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019), 1-110.

⁷⁰ Nuri Pakdil, *Put Yapımevleri*, 6. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019), 1-60.

Tanrıtanımazlar ve onlarla mücadele, insanın Tanrısızlık ile özgürlüğünün kısıtlanması gibi hususlar olup insanın Tanrısız kalması onu her zaman yarım bırakacaktır fikri çerçevesinde ilerleyen bir dramatik örgüsü vardır. Bu eserde vurgulanan bir diğer husus ise modern şehirlilerin ölümlerinden habersiz olması ve her tarafın mezarlık haline gelmesinden yakınılmaktadır. Pakdil, bu kitapta Tanrıtanımazlık mücadelesi vermektedir. Kitap, “Tek dokunuşla yıkılır” cümlesi ile kapanışı yapmaktadır.⁷¹

Korku

Pakdil’in Korku adlı bu kitabı ilk baskısını Ocak 1980 yılında yapmıştır.

Pakdil’in kitabı, iki kısımdan oluşmaktadır. Kitaba, ‘XX. Yüzyıl Tutuklandı’ başlığıyla giriş yapılmaktadır. Bu kitap, “İnsan palyaço ve yorumcu” isimli üç konuşmacıdan meydana gelen bir tiyatro eseridir. Kitapta, feryatla çevrelenen bir kent vurgusu yapılır, insanın özüne yabancılaştırılması ifade edilmektedir. İnsanın içinde olduğu halden kurtarılma çarpınışları kitapta, ifade edilen önemli konulardan bir diğeridir.⁷²

Bakır Dönemi

Yapıt, ilk baskısını Mayıs 2014’te yapmıştır. Yapıt, “Dilenciler, Garson, Köylü, Cellatlar, İşçi, Müşteriler, Balerin, Avcı ve Çiçekçiler” isimli karakterlerden meydana gelen iki kısımlık bir tiyatro yapıtıdır.

Bu yapıt, tabut, metafizik ve intihar üzerine kuruludur.⁷³ Yapıtta, zulme uğrayan emekçiler, taşralılar; yabancılaşan, emeğin önünde duran, sömüren ve körelen insanlar vurgusu yapılmakta olup putperest insanlar oyunda dramatik örgü içinde işlenmektedir.⁷⁴

Belge

Kitap, ilk baskısını Mayıs 2014’te gerçekleştirmiştir. Bu eser, Pakdil’in üç kısımdan ibaret bir tiyatro oyunudur. Kitap, “Birinci memur, ikinci memur, şef, Şef’in karısı ve ilk memur” isimli karakterlerden oluşmaktadır. Yapıtta, modern dünya insanı

⁷¹ Nuri Pakdil, *Kalbimin Üstünde Bir Avuç Güneş*, 5. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019), 1-72.

⁷² Nuri Pakdil, *Korku*, 6. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019), 1-61.

⁷³ Adıgüzel Kaydan, “Pakdil’in Hayatı-Eserleri”, 109.

⁷⁴ Nuri Pakdil, *Bakır Dönemi*, 3. Bs. (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2020), 1-72.

irdelenmektedir. Yapıtın kökeninde bir “elma sorunu” bulunmakta ve bu sorunun çözümülenmesi için uğraşılmaktadır.⁷⁵

Bir Öldürme Töreni

Bir Öldürme Töreni isimli bu kitap, Mayıs 2014 yılında ilk baskısını vermiştir. Kitap, bir tiyatro oyunudur. Kitapta vurgulanan özelliklerden biri hiçbir şekilde doymak bilmeyen, mülkiyet bulunca kendisini kaybeden ve her yeri tutulan insan eleştirilmektedir. Bu kitapta, Sermayeci (Anamalcı), sömüren insan eleştirisi yapılmaktadır. “Şimdilik yeryüzü, uzun bir kahkahadır.”⁷⁶ Sözü eserin kapanış cümlesi olmaktadır.

1.5.5. Çeviri

Günlük- Eugene Ionesco

Günlük- Anna Grigoriyevna Dostoyevski

Eser birinci baskısını Mayıs 2014’te yapmıştır. Bu eser Fransızcadan Türkçeye çevrilmiştir. Günlük tarzında yazılan eser, Dostoyevski’nin eşi Anna’ya aittir.⁷⁷

Harikalar Tablosu / Prevert, Oyun

Bu kitap, Mayıs 2014’te basılmış olup bir oyun çevirisidir.

Ay Operası / Prevert, Şiir

Kitabın ilk baskısı, Nisan 1975’te yapılmıştır. Eser, Fransızcadan Türkçeye tercüme edilen, bir şiir kitabıdır.

Kasırganın Çatırtıları, Çeviri – Eugene Guillevic

Eserin ilk basımı Mayıs 1981 yılında olmuştur. Fransızcadan çeviridir.

Arap Şiiri (Güldeste) I, II Şiir

Pakdil’in bu eserlerinde Ortadoğu’nun sanatçılarının yaşam öyküleri ve şiirlerinin bulunduğu yapıtlardır. Kitabın birinci cildinin baskısı, Ocak 1976 yılında

⁷⁵ Nuri Pakdil, *Belge*, 5. Bs. (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2020), 1-64.

⁷⁶ Nuri Pakdil, *Bir Öldürme Töreni*, 3. Bs. (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2020), 1-64.

⁷⁷ Adıgüzel Kaydan, “Pakdil’in Hayatı-Eserleri”, 69.

gerçekleştirilmiştir. Kitapta, farklı ülkeler kategorisinde şiirler yer almaktadır. Bu kitapta geçen bazı ülkeler, Afrika ve Ortadoğu ülkeleridir. (Fas, Irak ve Sudan gibi)

Pakdil'in Mektupları

Mektuplar I-II-III

Hüseyin Su, Pakdil'in mektuplarını derleyen kişi olurken mektupların bir araya getirilmesi yaklaşık 10 yılı bulmuştur. Mektuplar üç seriden oluşan bir yapıttır.

Konuşmalar

Kitabın ilk baskısı Haziran 2014 yılında yapılmıştır. Bu kitap üç kısma ayrılmış olup birinci kısım, Pakdil'in düzenlediği konuşmalar; ikinci kısım, Pakdil röportajı ve son kısım ise Pakdil'in çeviri yaptığı konuşmalardan oluşmaktadır.⁷⁸

1.6. Nuri Pakdil'in Mektupları

Nuri Pakdil'in mektupları, Pakdil'in yaşamında önemli bir yer edinmiştir. Pakdil'in düşünce dünyasında, bu mektuplar her tarafa serpilen çekirdekler (tohum) gibidir. Bir başka deyişle Pakdil, tanışıklığı olduğu veya olmadığı her insana mektup göndermiştir. Pakdil, Mektuplar aracılığıyla öğretilerini yayma fırsatı elde etmiştir.⁷⁹

⁷⁸ Nuri Pakdil, *Konuşmalar*, 2. Bs. (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2015), 1-200.

⁷⁹ Nuri Pakdil, *Mektuplar I*, 1. bs, c. 1 (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.); Nuri Pakdil, *Mektuplar II* (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014); Nuri Pakdil, *Mektuplar III*, 2. bs, c. 3 (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 1-1092.

İKİNCİ BÖLÜM

NURİ PAKDİL ANTROPOLOJİSİNİN YAPI TAŞLARI

İkinci kısımda Nuri Pakdil'in; insan, kültür, medeniyet, Batı Medeniyeti/batılılaşma, İslam irfanı ve İslam'a yabancılaşma gibi kavramlara yüklediği anlamlar, çağdaş dini düşünce bağlamında mukayese edilerek değerlendirilmiştir.

2.1. Antropoloji ve Antropoloji Kavramı

Antropoloji kavramı, anthropos (insan) ve logos/logia (bilim)⁸⁰ kavramlarından oluşmaktadır. Sözcük, başlangıçta insanın ahlaki olarak daha sonra ise insanın fiziksel olarak çalışmasını ifade etmiştir.⁸¹ Antropolojinin konusu insan ve insanın fiziksel ve ahlaki ve toplumsal/kültürel⁸² ilişkileridir. İnsanın doğal tarihini ifade edip, insanın ırkını, doğa ilişkilerini,⁸³ kökenini ve kültürel yönlerini incelemektedir.⁸⁴

Antropoloji disiplini, birtakım ırka dayalı egemenliklerin incelenmesi konusunda meydana çıkmış olsa da bazı türlerin egemenliğini kanıtlama aracı olmaktan özünü kurtarıp kendisine özgü inceleme metotlarını gerçekleştirmeyi başarmıştır. Cumhuriyet tarihinde köken araştırmalarında antropoloji disiplininin yararlanılmıştır. Bir başka deyişle ulusal kültür tarihimizi bilip anlamada, antropoloji disiplininin önemli bir yeri bulunmaktadır.⁸⁵

Konunun önemli isimlerinden olan Yunan tarih yazarı Herodot ve jeomorfoloji uzmanı Strabo, antropoloji disiplininin tarihçesi hakkında belge/kayıt sağlayan düşünürlerdendir. Bu düşünürler, yalnız gözleri ile edindikleri izlenimlerini kaydetmekle

⁸⁰ Tunç, *Antropoloji*, 17.

⁸¹ Paul Topinard, *Anthropology* (Londra: Chapman and Hall, 1894), 1,2.

⁸² Akile Gürsoy, "Antropoloji", içinde *Antropoloji* (İstanbul: Tübitak Bilim Yayınları Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, 2024), <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/antropoloji>.

⁸³ Topinard, *Anthropology*, 2,4.

⁸⁴ Şükrü Haluk Akalın, ed., *Türkçe Sözlük*, 11. bs (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 136.

⁸⁵ Tunç, *Antropoloji*, 11,17.

yetinmeyip gördüklerini yorumlayarak çeşitliliğini/ayrılıklarını ve benzerliklerini de ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu bağlam itibarıyla Antropolojiyi bir topluma ait olarak görmek doğru olmasa gerek. Konunun bir diğer önemli ismi İsmet Tunç'un düşüncesinde Antropoloji disiplini, yalnız Batı halkına ait bir çalışma alanı olmayıp, Ortadoğu ve Asya (Arap- Çin) uluslarının da antropolojik belgeleri/izleri bulunmaktadır.⁸⁶ Antropoloji disiplini, kültürün içindeki tüm unsurların toplumsal yapıdaki işlevlerini⁸⁷ ve milletlerin yaşamsal olarak nasıl çeşitlendiği ve diğer toplumlara karşı geliştirdikleri eylemler ve inanışlar ile bunların nedenleri idrak edilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda Antropolog, din kavramıyla ahiret inancının insanın içinde yaşadığı alana etkisini kastetmektedir.⁸⁸ Tunç'a göre diğer bilimler de antropoloji gibi insanı incelemektedir. Fakat antropoloji disiplini, insanı bir bütün olarak inceleme konusu yapmaktadır. Bir başka deyişle, Antropoloji disiplini ve diğer disiplinler karşılıklı bir biçimde faydalanmış olup faydalanmaya da devam etmektedir.⁸⁹

Konunun bir diğer önemli özelliği, Antropoloji disiplini ile ilgilenen kişilerin görüşleri sebebiyle antropoloji disiplini evrimci bir ilim dalı olarak hafızalara yer edinmiştir. Bu bağlamda Antropoloji disiplininin bir bilim dalı olması için uzun bir zaman geçmiştir. Tunç'un düşünce dünyasına göre, antropoloji disiplininin ilerlemesini etkileyen problemlerden biri insanın tekniğinin eksikliğinden meydana gelmektedir. Bir başka deyişle, Antropoloji disiplininin yavaş ilerlemesinin sebeplerinden bir diğeri de Batılıların, Batılı olmayan diğer ulusların/ırkların varlığını benimsemekte güçlük çekmeleri ve gönülsüz olmalarındandır.⁹⁰

Antropoloji disiplini ile ilgili barbar ve ilkel gibi sözcükler Batı uluslarının dışında kalan uluslar için ifade edilmiştir. Antropoloji tabiri, bazı düşünürler tarafından 19.yüzyıldan önce Asya ve Avrupa'da diğer yerel ulusların kültür bazı ayrılıklarına dikkat çekilmesi için yararlanılmıştır.⁹¹ Antropoloji disiplini diğer disiplinlerde olduğu gibi farklı bilim dallarına ayrılmaktadır. Örneğin kültürel ve sosyal antropoloji dalları bunlardandır. Konunun önemli dallarından Sosyal/kültürel antropoloji disiplini,

⁸⁶ Tunç, *Antropoloji*, 17-19.

⁸⁷ İsmet Tunç, "Din Çalışmalarında Antropoloji", *Journal of Analytic Divinity*, 2020, 46.

⁸⁸ Tunç, "Din Çalışmalarında Antropoloji", 48.

⁸⁹ Tunç, *Antropoloji*, 21.

⁹⁰ Tunç, *Antropoloji*, 22.

⁹¹ Tunç, *Antropoloji*, 23-25.

insanlığın geçirdiği kültürel evrim, toplumların gelenek-görenekleri, inançları ve davranışları gibi konuları incelemektedir.⁹² Antropoloji disiplini için birçok adlandırma yapılmış olup, Avrupa ve ABD’de değişik adlandırmalar vardır.⁹³

2.2. Antropolojik Perspektif

Konunun bir diğer önemli özelliği olan Antropolojik perspektif incelediği özü, kendi zamanı, misyonu ve aynılığı içinde değerlendirmektedir. Antropolojik perspektifin doğmasında, insan bilimcilerin (antropolog) işlevi azımsanmayacak kadar çoktur. İnsan bilimcilerin metotları arasında gözlem, yorum ve mukayese bulunmaktadır. Bu bağlamda İnsan bilimciler araştırma-inceleme yaptıkları zaman içinde bulundukları ulusların kanılarının dışına çıkamamaktadır.

Antropolojik perspektifin başlıca ülküsü, eski değişimlerin bilincine varmak ve ileride meydana gelebilecek koşulları önceden belirlemektir. Antropolojik perspektif ile eski yanlışlara tekrar dönülmemesi planlanmaktadır.⁹⁴ Bir başka deyişle Antropolojik perspektif, hem ulusal kimliğin inşasındaki bilgileri (data) edinmede hem de bunların kültürel alandaki yankılarını tahlil etmede kullanılmıştır.⁹⁵

Sonuç olarak insanlar doğuştan inanma eğilimindedir ve inançları yaşadıkları zaman, çevre ve coğrafyadan etkilenmiştir. Antropoloji, insanın hem fiziksel hem de ahlaki olarak çalışmalarını/faaliyetlerini ifade eden bir bilim dalıdır ve insanlık tarihine/kültür tarihine dair veriler sunmaktadır. Antropoloji ifadesi için her ülkede farklı yorumlar yüklenmiş ve bazı toplumlar kendi kökenlerinin egemenliğini belgelemek için kullanmışlardır. Antropoloji disiplini, incelediği ulusların yargılarından bağımsız çalışmasa da sadece bir ulusa özgü bir bilim dalı olmadığı da ifade edilmektedir. Bu bağlamda Antropolojik kayıtlar hem Batı uluslarında hem de Doğu uluslarında bulunmaktadır ve antropolojik perspektif, bütün gerçeği/özü içinde bulunduğu zaman ve özellikler bağlamında değerlendirmek demektir. Dolayısıyla Antropolojik perspektif ile geçmişten ders alınmak istenmiştir.⁹⁶

⁹² Gürsoy, “Antropoloji”.

⁹³ Tunç, *Antropoloji*, 27.

⁹⁴ Tunç, *Antropoloji*, 47.

⁹⁵ İsmet Tunç, “Cumhuriyet Dönemi Dinler Tarihi Çalışmalarında Antropolojik Bakış Açısı”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11, sy 25 (2020): 634.

⁹⁶ Tunç, *Antropoloji*, 20-50.

2.3.Antropoloji Disiplini Bağlamında Nuri Pakdil'in Merkeze Aldığı Beşer/İnsanlık Kavramı ve Mukayesesi

İnsan/beşer kavramı, Arapça “beşer, insan topluluğu” gibi anlamlara gelen “ins” kavramından türetilmiş olup hem erkek hem de dişi için ins veya insan kavramı kullanılmaktadır.⁹⁷ Konunun önemli isimlerinden biri olan Ali Şerîâtî'ye göre, insana ilişkin herkesçe kabul edilen bir tanım yapmak zordur. Bu bağlamda felsefi görüşlere, ilmi perspektiflere ve çeşitli inançlara/inanışlara göre farklılık göstermektedir.⁹⁸ Şerîâtî'ye göre medeniyetten, toplumdan ve dinden bahsetmek için insanı tanımak gerekmektedir.⁹⁹ Şerîâtî düşüncesinde insan, doğayı anlayabilecek güce sahipken, henüz kendisini tanımamıştır.¹⁰⁰

Şerîâtî, “insan konuşan hayvandır” cümlesini şiddetle eleştirirken ona göre insan, tam bir varlık olamadığı için hala mevcut olma aşamasındaki varlıktır. İnsan, idealin peşinde; doymak bilmez, belirsiz, sorumlu ve garip bir varlıktır.¹⁰¹ Allah; insanı, fikir/düşünebilme özelliği ile diğer hayvanlardan ve canlılardan ayırt etmiş ve diğer varlıklardan şerefli ve üstün kılmıştır. İnsan, evreni bütün olarak kavrayabilen, huy ve ahlak bakımından üstün nitelikli bir canlıdır.¹⁰² Kur'an'ın ifadesi ile insan, değerli/şerefli, akıllı ve iradeli bir varlıkken (İsrâ,70) Kitab-ı mukaddeste, Tanrı insana “izzet ve hürmet tacını” giydirmiştir.¹⁰³ Çin dinlerinde, insanın önemli bir yeri olup öğretilerinin temel vurgusu insandır.¹⁰⁴

Konunun bir diğer önemli ismi Nuri Pakdil'e göre, insanları düşünmek kulluk bilincini artırmaktadır. Dolayısıyla yaratılıştaki hikmetin ve yaratılıştaki bilgeliğin anlaşılması, insanların düşünülmesinden (idrak edilmesinden) geçmektedir.¹⁰⁵ Pakdil'in düşüncesinde insanın konumu, Tanrı'nın mukaddes bir emeği olarak kutsal bir yerdir. İnsanlığa yapılan insafsızlıklar ve sömürülme temelde Tanrı'nın mukaddes emeğinin

⁹⁷ İlhan Kutluer, “İnsan” (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), <https://islamansiklopedisi.org.tr/insan>.

⁹⁸ Ali Şerîati, *İnsan*, çev. Şamil Öçal, 9. bs (Ankara: Fecr, 2019), 43.

⁹⁹ Ali Şerîati, *Dinler Tarihi 1*, 1. bs (Ankara: Fecr, 2010), 294.

¹⁰⁰ Şerîati, *İnsan*, 131.

¹⁰¹ Şerîati, *Dinler Tarihi 1*, 295.

¹⁰² Akalın, *Türkçe Sözlük*, 765,1195.

¹⁰³ *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2015), 545.

¹⁰⁴ Kürşat Demirci, “İslam'a Göre Sosyal Açından İnsan”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 2004, 164.

¹⁰⁵ Pakdil, *Biat II*, 12.

çığnenmesidir.¹⁰⁶ Konunun bir diğer önemli ismi Jean Paul Sartre düşüncesinde insan, öteki dünyevi temellerini kaybetmiş varoluşsal alana terkedilmiş¹⁰⁷ olsa da Fikret Karaman; insanın dengeli insan idealini gerçekleştirmek için Allah, tabiat ve insan ile ilişkilerinde bütünlük içerisinde olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda insanın asıl vazifesi evren için “Allah’ın niyetini ve planını” gerçekleştirmektir.¹⁰⁸ David Hume düşüncesinde insan; akıl sahibi, toplumsal bir varlık¹⁰⁹ iken Marx’a göre “toplumsal insan doğal insandır.”¹¹⁰ İbn Haldun’a göre, insanların toplum halinde yaşamaları bir zorunluluktur. Filozoflar da bunu şu şekilde ifade etmişlerdir: “İnsan, tabiatı icabı medenidir.” Bir başka deyişle, insan toplum düzeni içinde yaşamak zorundadır.¹¹¹

Konunun bir diğer özelliği ise insanın kutsallık barındırdığını, insana kutsallık atfeden ve insanda kutsallığın kaynağı olarak Tanrı’yı gören düşünürler de bulunmaktadır. Örneğin John Locke göre insan, Tanrı’nın sanatıdır ve Tanrı, insanı kendi suretinde yarattığı için insan diğer varlıklardan farklı ve üstün olmaktadır. Bir başka ifadeyle insanların akıllı olmaları, diğer varlıklardan farklı olduklarını göstermektedir.¹¹² Konunun bir diğer önemli ismi Şeriatî insanı, Tanrı’nın akrabası olarak görürken onun Tanrı tarafından, Tanrı’nın ruhundan üfletilmesinden dolayı insanda, ilahi özelliğin bulunduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla bu ilahi özelliğinden dolayı insan, din tarafından aşağılanmaz aksine yüceltilmektedir.¹¹³ Bir başka deyişle, Tanrı’nın meleklerle seslenerek yeryüzünde halife yaratacağım demesi temelde insana daha önce görülmemiş bir değerın İslam tarafından verildiğinin kanıtıdır. Dolayısıyla İslam’dan başka hiçbir din insana bu kadar üstün bir kutsallık atfedememiştir. Bu kutsallık insanın Tanrı’nın halifesi olarak yaratılmasında başlamaktadır. Bu bağlamda insanın üstünlüğü halife olmasından ve iradeli bir varlık olmasından kaynaklanmakta olup meleklerle üstünlüğü de bir bilgi üstünlüğüdür.¹¹⁴ İnsanın bir diğer üstünlük sebebi ise insanın konumunun yani değerinin sebebi onun Tanrı tarafından verilen emaneti kabul etmesidir. İnsan dışında, başka bir

¹⁰⁶ Pakdil, *Bir Yazarın Notları I*, 42.

¹⁰⁷ Martin Heidegger, *Letter On Humanism* (New York: Harper & Row, 1977), 190.

¹⁰⁸ Fikret Karaman, “Nübüvvet Ve Medeniyet”, *İnönü Üniversitesi Yayınevi*, 2019, 205.

¹⁰⁹ David Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, çev. Oruç Aruoba, 3. bs (İstanbul: Say Yayınları, 2023), 14.

¹¹⁰ Heidegger, *Letter On Humanism*, 200.

¹¹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, ed. Süleyman Uludağ, 19. bs (İstanbul: Dergah yayınları, 2022), 21.

¹¹² John Locke, *John Locke’da Tanrı Anlayışı*, çev. İsmail Çetin, 3. bs (Bursa: Emin Yayınları, 2019), 183.

¹¹³ Şeriatî, *İnsan*, 264.

¹¹⁴ Şeriatî, *İnsan*, 17,20.

varlık emaneti kaldırma gücünü kendinde bulamazdı. Tanrı, insanı yarattıklarının en değerlisi haline getirmiştir.¹¹⁵ Konunun bir diğer önemli ismi Cornelis Petrus Tiele (1830-1902)'ye göre, benzer bir ifadeyle, insan Tanrı'nın suretinde yaratılmış ve insanın ilahi şeylerle yakınlık kurmak istemesinin sebebi Tanrı'nın suretinde yaratılmasındandır.¹¹⁶ Pascal gibi önemli bir ismin düşüncesine göre de insan dünyadan daha üstün bir varlıktır.¹¹⁷

Konunun önemli isimlerinden Mehmet Akif'in de şiirlerinden anlaşılabileceği üzere insana özel bir değer verdiği görülmektedir. Akif'e göre de -Pakdil düşüncesine benzer- insan meleklerden de üstün bir konumdadır. Akif, insanın yaratıcı katında üstünlük (yüceleşmek) sağlamasını, insanın yaratıcısını tanımasına bağlamaktadır. Çünkü insan Rabbini tanıdıkça Rabbi katında yüceleşmektedir. Fakat insan, yaratılış itibarı ile diğer varlıklardan üstün bir hal olsa da bunun farkında değildir. Akif'in sözleri ile, "Senin mâhiyyetin hattâ meleklerden de ulvîdir: / Avâlim sende pinhândır, cihanlar sende matvîdir..." (Akdoğan, 2014, s.19). İnsanda kendini bilmenin gerçekleşmesi için kendi konumuna ilişkin bilgi sahibi olması gerekmektedir. Dolayısıyla kendini bilen insan Rabbini de bilmektedir. Şeriâtî'ye göre insan, kendi kaderinden sorumlu tek varlıktır bu bağlamda insan, ilahi mesajı hem uygulamaktan hem de emanetçisi olmaktan sorumlu bir varlıktır. Bir başka deyişle insan, kendi durumu ile alakalı bilgiye sahip olmayıp bu durumu hissetmezse özünü anlama (nefsini bilme) gerçekleştirememektedir.¹¹⁸ Spinoza düşüncesinde de Akif düşüncesi ile benzer ifadeler görmek mümkündür. Spinoza düşüncesine göre, insanın Tanrı'yı bilmesi kendini bilmesi/tanınması ile gerçekleşmektedir.¹¹⁹ Konunun önemli isimlerinden bir diğeri olan Tiele göre insan, ilahına yaklaşırken ilahı da insana yaklaşmaktadır.¹²⁰

Dinler tarihine göre çağdaş bireyler, belli alanlara özel önem vermekte ve onları kutsallaştırmaktadır. Yeni Kantçı bir bakışla artık teolojinin merkezinde tanrının varlığı

¹¹⁵ Fuat Aydın, *İslam Bilgi Anlayışı ve Çoğulcu Bir Toplumun Eğitim Sistemine Yansıması* (Ankara Okulu Yayınları, 2002), 33.

¹¹⁶ Mustafa Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 3. bs (İstanbul: İz yayıncılık, 2017), 146.

¹¹⁷ Şeriati, *İnsan*, 54.

¹¹⁸ Şeriati, *İnsan*, 20,21,31.

¹¹⁹ Baruch Spinoza, *Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etica*, çev. Hilmi Ziya Ülken, 4. bs (Ankara: Dost Kitabevi, 2011), 275.

¹²⁰ Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 153.

yerine insanın özgürlüğü bulunmaktadır.¹²¹ Örneğin Nietzsche'nin ideal insan modeli üstün insan modelidir. Bu bağlamda üstün insan, var oluşun tabiatını ve özünü temsil etmektedir. Bir diğer önemli isim İktbal ise ideal insan olarak "insan-ı kâmil" tipini öngörmektedir. İktbal'e göre, İnsan-ı Kâmil, Yüce varlık katında ölümsüzlüğü arzulayan kişidir.¹²² Hümanizmde insan, farklı konumlandırılıp fizik ötesi yargılara sahip, asil, en değerli bir popölasyona sahip olarak görölmekteyken insanın yaratıcı ve ahlaki gelişiminin doğal yollarla gerçekleşebileceği vurgulanmaktadır.¹²³

Konun bir diğer özelliği insanlar Tanrı tarafından kutsansa da onlar bunu daha farklı bir alana çekip Tanrı'nın karşısında kibirlenmeye doğru yol almıştır. Çünkü insan kutsanmışlığını bahane ederek Tanrı'nın ruhu aracılığıyla üstünlük kaprisine ve diğer insanlara baskı yapma gafletine düşmektedir. Dolayısıyla insanlar, Nuh döneminde Tanrı gibi olmayı yeğledikleri için yoldan çıkmışlardır.¹²⁴

Nuri Pakdil düşüncesindeki insan algısı da biraz farklılık göstermektedir. Pakdil düşüncesindeki insan çözülmekte, tükenmekte ve dağılmaktadır. Bunun altında yatan sebep de insanın ölüm karşısında duygusuzlaşmasıdır. Bundan dolayı insan, ölüm hissiyatından uzaklaştıkça tükenmektedir. Pakdil düşüncesinde, modern bir insan algısı olarak şuur fonksiyonunu yitirmiş bir insan ile karşılaşmaktayız.¹²⁵ Bu bağlamda öldürme/yok etme eylemi, insanı öldürmemekte olup insanlığı yok etmektedir/öldürmektedir. Çünkü ölen insanlığın kendisi ve insan kendi kendini öldürmektedir. İnsan değerlerini yitirdikçe öldürme eylemini gerçekleştirmektedir. Çünkü insanlık, kaybedilen değer yargıları ile ölmektedir.¹²⁶ Sonuç itibarıyla Pakdil'e göre insanın sosyalleşmesi ve insanın birbirine bağlanması/kenetlenmesi ancak insanlığa girmesiyle olmaktadır. Bir başka deyişle insan, kendi değerini/anlamını savunarak insanlığa girmektedir. İnsanın manasını idrak edebilmesi için motivasyonunu zenginleştirmesi gerekmektedir. İnsanın manevi alanı ile kendi manası arasında doğru bir

¹²¹ Mustafa Alıcı, "Postmodern Çağda Din Bilimlerine Göre 'Kutsal', 'Mabet' ve 'Dine Davet' Dikotomileri: Krizler, Meydan Okumalar Ve Olası Yanıtlar", *Âsâr Akademik Dinî Araştırmalar Dergisi*, 2023, 34.

¹²² Mehmet Aydın, "Nietzsche ve İktbal'de İnsan Problemi", *Disipl. Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 14 (2023): 133.

¹²³ Şeriati, *İnsan*, 51,53.

¹²⁴ Halis Çetin, *Kişisel, Kolektif ve Evrensel Tanrı Kompleksi I Kutsalın Gölgesinde*, 1. bs (Ankara: Kadim Yayınları, 2014), 21.

¹²⁵ Pakdil, *Biat II*, 153.

¹²⁶ Pakdil, *Biat III*, 22.

orantı bulunmaktadır. Konunun bir başka özelliği insanın öğretilere (değer) karşı yozlaşması insanı korumasız/güçsüz bırakmaktadır.¹²⁷ İnsan, dış dünyayı kavradığı ölçüde kendi özünden uzaklaşıp kendi hakikatini yitirmiştir.¹²⁸ İnsan, faydalı olanı aradığı zaman erdem kazanmaktadır. Bu bağlamda insana faydalı olan ise kendi varlığını, kendi anlamını korumaktır.¹²⁹ İnsanın bir gün muhakkak öleceğini ifade eden Akif, insandan geriye sadece eserinin kalacağını ifade etmektedir. Ona göre insan, terini canla başla atmaktadır.¹³⁰ Nuri Pakdil ise insanın yaşamayı hak edip etmediğini sürekli kontrol etmesi ve sorgulamasını ifade edip bir amaç için direnmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹³¹ Pakdil düşüncesinde, insanlığın modernize edilmesi; Tanrı'yı keşfetmek, şeytanının katili olmak ve sahiplikten (mülkiyet) arınma ile gerçekleşmektedir. Ve insanın hayatta olması, devamlı muhasebesi yani beşerin öz benliğiyle muhasebesi demektir.¹³²

Netice itibariyle, insanı tanımlamak ve tanımak zor olsa da kendini tanıyan insan Rabb'ini de tanır. İnsan, Tanrı'nın sanatı (Locke), akrabası (Şeriatî), halifesi (Kur'an), üstün insan (Nietzsche), insan-ı kâmil (İkbal), izzet ve hürmet tacı giymiş (Kitab-ı Mukaddes), ve Tanrı'nın kutsal bir emeği (Pakdil)'dir. İnsan; akıllı, iradeli ve sosyal bir varlıktır ve insan, insanı düşünerek kulluk bilincini artırıp Allah'a yakınlaşabilir. Pakdil, antropoloji bilimi perspektifinden düşünce merkezine beşer/insanlık sözcüğünü almıştır ve beşerin/insanlığın mukaddes olmasından hareketle beşere/insanlığa vurulan başkaldırının/girişimin dolaylı da olsa Tanrı'ya yapıldığını savunmuştur.

2.4.Nuri Pakdil'de Kültür ve Mukayesesi

Kültür kelimesi, Latin dilinde “cultura”¹³³ kelimesinden gelmektedir. Kültürün eksiksiz bir tanımını yapmak zor bir eylemdir. Çünkü kültür, farklı uluslarda farklı anlamlar barındırmaktadır.¹³⁴ Konunun önemli isimlerinden Cemil Meriç düşüncesinde kültür kavramı, antropolog ve edebiyatçılar için farklı anlamlar içermektedir. Bir başka ifadeyle kültürün tarifi zor olsa da tanımlama çalışmaları yapılmış bir kavram olarak

¹²⁷ Nuri Pakdil, *Klas Duruş*, 3. bs (Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 53.

¹²⁸ Şeriatî, *İnsan*, 43.

¹²⁹ Spinoza, *Spinoza Etica*, 2014.

¹³⁰ Ali Akdoğan, *Mehmet Akif Ersoy'a Göre İnsan, Toplum ve İslam*, 1. bs (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 479.

¹³¹ Pakdil, *Bir Yazarın Notları III*, 87.

¹³² Pakdil, *Mektuplar II*, 156.

¹³³ “Kültür”, Türk Dil Kurumu/Sözlük, 2024, <https://sozluk.gov.tr/>.

¹³⁴ Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, 7. bs (İstanbul: İletişim yayınları, 2019), 35,37.

karşımıza çıkmaktadır. Meriç düşüncesindeki kültür ile medeniyet kavramları kimi zaman aynı anlamı ifade ederken kimi zaman da farklı anlamları ifade etmektedir. Fransızca, kültürün karşılığı maarif veya irfandır.¹³⁵ Ziya Gökalp'e göre ise kültür (hars) millîdir, medeniyet ise milletlerarasıdır.¹³⁶

Meriç'e göre kültür sözcüğü, Batı düşüncesinin yoksulluğunu ortaya çıkaran samimiyetsiz bir sözcüktür. Bu bağlamda kültür; insanoğlunun yeryüzüne, çevreye sahip olmak için yaptığı muhtelif araçlar olup ilim, teknik ve uygulamalardır.¹³⁷ Nurettin Topçu'ya göre ise kültür, kültürü yaratan milletin ortak malıyken milletin bütün bireylerinin, tarih içinde meydana getirdiği değer hükümleridir.¹³⁸ Kültür, hars/ekin anlamında da kullanılmaktadır. Bir ulusa özgü, görüş ve sanat yapıtlarının tamamına kültür denmektedir.¹³⁹

Kültür kelimesi, konunun bir diğer önemli ismi Edward B. Tylor tarafından 1871'de İngilizceye girmiştir.¹⁴⁰ Tylor, kültür sözcüğünün antropoloji disiplinde bilinmesinde ve idrak edilmesinde büyük paya sahip fikir insanıdır. Tylor düşüncesinde kültürü oluşturan, bir araya getiren insanken kültür, kompleks bir bütünlüğe sahiptir. Kültür, insanın çevresinden ve etkileşimde bulunduğu diğer insanlardan aldığı bilgi ve (yargı-inanç) inanışlardır.¹⁴¹ Tylor da medeniyet kelimesinden hoşlanmadığı gibi “medeniyet” kelimesi yerine kültür kelimesini Almancadan almıştır. Kültür ve medeniyet kelimelerini birbirinden ayrı anlamlar olarak gören sosyologlar olduğu gibi medeniyet ve kültürü aynı anlamda gören sosyologlar da vardır. Amerikan sosyoloji tarihine göre kültür ve medeniyet kavramları, başlangıçta farklı manalara gelirken zamanla iki kavram da anlam konusunda bütünleşmiştir.¹⁴² Kültür, birçok toplumun ortak çabası olup sadece bir topluma ait birikimler değildir. Bir başka deyişle kültür düşüncesini tek bir ulusla çevrelemek zor bir eylemdir. Kültür insani bir olgu olup insanın bir ürünüdür. Dolayısıyla kültür, geçmişten geleceğe taşınan eylem ve tecrübenin derlenmesi ile tanımlanan bir birikimdir. Kültür sözcüğünün evrenselleşmesinde insan bilimcilerin (antropolog) önemli

¹³⁵ Meriç, *Kültürden İrfana*, 36.

¹³⁶ Durmuş Günay, “‘Medeniyet’ Kavramını Açıklamak için Bir Yaklaşım”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, 2020, 79.

¹³⁷ Meriç, *Kültürden İrfana*, 65.

¹³⁸ Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 12. bs (İstanbul: Dergâh yayınları, 2017), 20.

¹³⁹ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 558.

¹⁴⁰ Meriç, *Kültürden İrfana*, 47.

¹⁴¹ Tunç, *Antropoloji*, 40-41.

¹⁴² Meriç, *Kültürden İrfana*, 49-50.

bir yeri bulunmaktadır. Malinowski gibi düşünürler, kültür sözcüğü ile antropoloji disiplinine büyük fayda sağlamışlardır.¹⁴³

Konunun bir diğer özelliği toplumların kültürleri, gittikçe dönüşüm sağlamıştır. Kùltürlerin dönüşümünden etkilenen uluslar olduğu gibi bu dönüşümden etkilenmeyen uluslar da olmuştur. Pakdil düşüncesinde, Batılı halklar kültür dönüşümünden etkilenmeyen halklar içinde de olsa Batılının ruhani/duygusal problemi bulunmaktadır. Bu ruhani/duygusal problemin kökeni de tekniğin yaşamlarına bu denli girmesidir.¹⁴⁴ Heidegger düşüncesinde ise günümüz kültür buhranının sebebi insanın tamamıyla parçalanması, birliğinin ve bütünlüğünün koparılmasıdır.¹⁴⁵ Pakdil'e göre kültürün değişmesi/dönüşmesi, insanın kendisinden uzaklaşmasının altında yatan sebeptir. Dolayısıyla bu da kültür emperyalizmine sebep olmaktadır.¹⁴⁶

Konunun bir diğer özelliği olan ortak kültür, ulusların ortak geçmişini de oluşturmaktadır. Ortak tarihin beslendiği kaynak dindir, İslam'dır.¹⁴⁷ Pakdil düşüncesi ile benzer olan önemli bir diğer isim Nurettin Topçu düşüncesinde de din, toplumun malı olmayıp ulusal kültür yapısının kökeni olmuştur.¹⁴⁸

Sonuç olarak kültür, kuşaktan kuşağa aktarılan maddi ve manevi her şeydir, ancak Meriç kültür kavramını samimiyetsiz, insanları bölen ve Batı'nın sefaletini ortaya çıkaran bir kelime olarak görüp ve onun yerine irfan kavramını merkeze koymaktadır. Tylor ise medeniyet kelimesinden hoşlanmaz ve onun yerine kültür kelimesini kullanmaktadır. Diğer önemli isimler olan Topçu ve Pakdil ise dini ortak kültürün kaynağı olarak görmekte ve yabancılaşmamızın sebebinin kültür emperyalizmi olduğunu düşünmektedirler. Pakdil'e göre kültürün değişim ve dönüşüm sebebi, özümüzden/değerlerimizden koparılmanızdır. Heidegger düşüncesine göre -Pakdil düşüncesine benzer- ise günümüz kültür buhranının sebebi insanın parçalanması, birliğinin/beraberliğinin koparılmasıdır.

¹⁴³ Tunç, *Antropoloji*, 39.

¹⁴⁴ Pakdil, *Biat I*, 13.

¹⁴⁵ Heidegger Martin, *Metafizik Nedir?* çev. Şevket Mazhar İpşiroğlu ve Suut Kemal Yetkin, 5. bs (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2022), 17.

¹⁴⁶ Pakdil, *Konuşmalar 2*, 77.

¹⁴⁷ Pakdil, *Biat III*, 19.

¹⁴⁸ Topçu, *Kùltür ve Medeniyet*, 22.

2.5. Nuri Pakdil’de Medeniyet Yerine Uygarlık

2.5.1.Medeniyet ve Medeniyet kavramı

Medeniyet kelimesi medeni ve medenileşmek kelimelerinden türetilmiş bir kelime¹⁴⁹ olup Arapçada şehir (el-Medine) anlamına gelmektedir.¹⁵⁰ Türkçeye medeniyet olarak geçen “civilisation” kavramı 1756’da Fransa’da doğmuş¹⁵¹ olup kültür sözcüğü ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır.¹⁵² Türk Dil Kurumuna göre medeniyet, uygarlık anlamına gelmektedir.¹⁵³ İnsan toplumunun maddi ve manevi birikimlerine medeniyet denir.¹⁵⁴ Konunun önemli isimlerinden olan İbn Haldun’a göre alemdeki medeni faaliyetler umrandır. Bu bağlamda Umran kelimesinin bugünkü karşılığı için bazı düşünürler “civilisation” (medeniyet) kelimesini kullanmıştır. Medeniyet, medeni ve temeddün kelimelerinin kökeni “medîne” kelimesidir.¹⁵⁵ Osmanlı’da kullanılan temeddün kelimesi 11. yüzyılda Birûnî düşüncesinde “insanlığın her bakımdan eriştiği yüksek seviye” manasında kullanılmaktadır. 1850’lerden sonra temeddün kelimesi yerine medeniyet kelimesi geçmiştir. Dolayısıyla medeniyet kelimesi Osmanlı’da, Tanzimat Dönemi’nde kullanılmaya başlanmıştır.¹⁵⁶

Cemil Meriç düşüncesinde medeniyet, manası asırdan asra, halktan halka değişen bir sözcüktür. Meriç’in ifadesiyle “kaypak ve karanlık” bir sözcük: civilisation. Civilisation sözcüğü “police” sözcüğünün yerine geçmiş bir sözcüktür. Ona göre “police” sözcüğü, medeni olmayı ifade etmektedir. Konunun bir diğer önemli ismi Sezai Karakoç’a göre ise medeniyet, bir tarihi fenomen ve değişimdir.¹⁵⁷ Örneğin Almanlara göre, medeniyet ile kültür sözcüğü aynı anlama gelmekteyken Meriç ise yakın tarihe kadar da kültür sözcüğünün hars sözcüğü ile karşılandığını ifade etmektedir. Civilisation sözcüğünü literatürümüze Mustafa Reşit Paşa kazandırmıştır. Civilisation sözcüğü Osmanlıcaya medeniyet sözcüğü olarak geçmiştir. Medeniyet sözcüğünü toplum pek de

¹⁴⁹ Muhittin Bilge, “Nurettin Topçu ve Medeniyete Milli Bir Alan Açma Çabası Olarak Anadolucu Medeniyet Perspektifi”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sy 2 (2011): 171.

¹⁵⁰ Günay, “‘Medeniyet’ Kavramını Açıklamak için Bir Yaklaşım”, 77.

¹⁵¹ Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, 23. bs (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2016), 81.

¹⁵² Karaman, “Nübüvvet ve Medeniyet”, 200.

¹⁵³ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1643; Günay, “‘Medeniyet’ Kavramını Açıklamak için Bir Yaklaşım”, 77.

¹⁵⁴ Ali Şeriati, *Kavramlar Sözlüğü*, 1. bs (Ankara: Fecr, 2017), 144.

¹⁵⁵ Haldun, *Mukaddime*, 113.

¹⁵⁶ Günay, “‘Medeniyet’ Kavramını Açıklamak için Bir Yaklaşım”, 77,200.

¹⁵⁷ Sezai Karakoç, *İnsanlığın Dirilişi*, 14. bs (İstanbul: Diriliş Yayınları, 2016), 10.

benimsemiş sayılmaz. Toplumun bakış açısıyla medeniyet, olumsuz düşünceleri çağrıştırmaktadır. M. Akif'in düşüncesinde medeniyet görünür anlamı ile canavar olarak tarif edilmektedir.¹⁵⁸

Konunun bir diğer özelliği olarak medeniyeti maddi olarak görenler kültürü manevi/ruhi olarak görmektedir.¹⁵⁹ Ziya Gökalp düşüncesinde, medeniyetle uluslararası bir birlik bağı kurulup medeniyet ulusların ortak çıkarını oluşturmaktadır. Bir başka deyişle medeniyet ve kültür farklı anlamlara gelirken medeniyet kozmik/üniversal, kültür de yerli/milli olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda medeniyet kültürler arasında olurken kültürler arası alışveriş yapılamamaktadır.¹⁶⁰

İslami düşüncede kültür ve medeniyet birbirine denk iki şeyin ortak yönünü ifade etmektedir. Meriç düşüncesinde, medeniyet ve kültür sözcükleri bir tûmeline iki cephesi olup kültür yerine irfan kavramı kullanılırken, medeniyet yerine de umran kavramı kullanılmaktadır.¹⁶¹ Bir başka deyişle Meriç, medeniyet yerine umran kavramını kullanırken umran sözcüğünün de kültür anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Meriç'e göre medeniyet kavramı/eylemi, kültür eylemi/kavramından daha bütüncül bir yapıya sahiptir. Çağdaş düşünürler ve İbn Haldun düşüncesinde, kültür ve medeniyet eylemlerinin aynı anlamı ifade ettiği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla iki kavramın benzer manalara geldiği konusunda düşünce birliği içerisindeyler.¹⁶² Örneğin, Tylor düşüncesinde medeniyetin ve kültürün birbirinden farkı bulunmamaktadır.¹⁶³ ABD'de kültür sözcüğünün karşılığında kullanılan medeniyet sözcüğüdür. Bir başka deyişle ABD toplum bilimine göre, kültür ve medeniyet başlangıçta farklı manalara sahipken ilerleyen zamanlarda benzer anlamlara bürünmüştür.¹⁶⁴ Türkçede medeniyet kelimesinin karşılığı olarak uygarlık kelimesi kullanılmaktadır.¹⁶⁵ Uygarlık, ileride olmak, çağdaş olmak, medenileşme anlamlarında kullanılmaktadır. Osmanlıcada temeddün (medenileşme, uygarlaşma) kavramıyla ifade edilmiştir.¹⁶⁶

¹⁵⁸ Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, 82-83.

¹⁵⁹ Meriç, *Kültürden İrfana*, 65.

¹⁶⁰ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Ağustos (İstanbul: Bilgeoguz yayınları, 2015), 15.

¹⁶¹ Günay, "‘Medeniyet’ Kavramını Açıklamak için Bir Yaklaşım", 79.

¹⁶² Meriç, *Kültürden İrfana*, 38-39.

¹⁶³ Mustafa Alıcı, *Evrimsel Politeizm-Devrimci Monoteizm*, 1. bs (İstanbul: Rağbet yayınları, 2013),

113.

¹⁶⁴ Meriç, *Kültürden İrfana*, 50.

¹⁶⁵ Günay, "‘Medeniyet’ Kavramını Açıklamak için Bir Yaklaşım", 78.

¹⁶⁶ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 2427.

Konunun önemli isimlerinden olan İbn Haldun düşüncesinde Umran, “mamurluk”, “mamur yer” ve “âbâd olmak” anlamlarına gelirken Umranın zıddı ise “harabe”, “virane” gibi anlamlara gelmektedir. Umranın ilerlemesi ve artması, kurulan şehir ve kasabaların toplumsal, siyasi ve ilmi faaliyetlerine bağlıyken, bu tür faaliyetlerin gerilemesi ve ortadan kalması umranın azalmasına ve yıkılmasına sebep olmaktadır. Bu tür faaliyetlerle evrensel medeniyet sözcüğü oluşmaktadır. İbn Haldun, evrendeki “memurluğa, medeni faaliyetlere ve içtimai hayata” umran ismini vermektedir. Umran ve medeniyetten anlaşılan şehirlilerin umranı ve medeniyetidir. Farklı bir deyişle, Haldun düşüncesinde umran, medeniyet ve temeddün kavramlarından farklıdır. Bu durumda Umran, sadece köylüler ve şehirlilerde değil, bedevilerde de bulunmaktadır. Umrandaki konu, insanın toplumdaki (“içtimadaki ahvalidir”) yaşamı ve toplumsal olaylardır.¹⁶⁷

Konunun merkezinde yer alan önemli isimlerden biri olan Pakdil düşüncesinde, kadim medeniyetlerin yok olmasının nedeni edebi eserlerinin/sanatlarının sonraki nesillere erişememesidir. Yok olan kadim uygarlıklardan çağımıza erişen sadece toprak altındaki taşlardır. Çünkü uygarlık bir gönül eylemidir.¹⁶⁸ Akif’e göre, medeniyetin ilim ve teknik yönü diğer medeniyetlerden alınabilir; fakat bunlar alınırken kutsal olan manevi değerlere saygının da ihmal edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır.¹⁶⁹ “...Bu cihetten, hani, hiç yılmasın, oğlum, gözünüz; / Sâde Garb’ın, yalnız ilmüne dönsün yüzünüz. / O çocuklarla beraber, gece gündüz, didinin; / Giden üç yüz senelik ilmi sık elden edinin” (Karaman, 2019, s.205). Akif ile kısmen de olsa farklı düşüncede olan Nurettin Topçu ise başka uluslardan medeniyetin satın alınamayacağını belirtmektedir. Bu bağlamda alınan medeniyet, medeniyet değildir, medeniyet görünümünde bir elbise olup bu teknik ulusumuza zarar vermektedir.¹⁷⁰ Buna karşı olarak da milletin ölen manevi ruhunu, yeniden canlandırması gerekmektedir.¹⁷¹

Konunun bir diğer önemli kavramı olan gelenek, Pakdil düşüncesinde uygarlık ile benzer anlamda kullanılan bir sözcüktür. Ona göre bir halkı adetlerden/göreneklerden uzaklaştırmak demek o halkın avucunda kendine özgü bir şeyin kalmaması anlamına gelmektedir. Pakdil düşüncesinde insan bir uygarlık mahsulüdür. Pakdil’in düşünce

¹⁶⁷ Haldun, *Mukaddime*, 113-15.

¹⁶⁸ Pakdil, *Biat I*, 11.

¹⁶⁹ Karaman, “Nübüvvet ve Medeniyet”, 21.

¹⁷⁰ Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 24.

¹⁷¹ Akdoğan, *Mehmet Akif Ersoy’a Göre İnsan, Toplum ve İslam*, 157.

dünyasında vurgulamak istediği uygarlık, İslam uygarlığıdır. Ulusumuz da bu İslam uygarlığının savunucuları olarak görülmektedir. Bu durumda insanın sıkıntıda olmasının sebebi İslam uygarlığından uzaklaşmasıdır.¹⁷² Akif İnan'ın düşünce dünyasına göre, toplumlar uygarlığından koparılnca toplumların trajedileri başlamaktadır. Bu sebeple toplumlar uygarlıktan uzaklaşınca iki sınıf insan ortaya çıkmaktadır: Uygarlıktan uzaklaştıkları için sevinenler ile uygarlıktan koparılnma üzüntüsü yaşayanlar. İnan'a göre, bir grup devrimci olurken diğer grup da bir nevi tutucu olmaktadır.¹⁷³

Kültürlerin ve uygarlıkların oluşması için dine ihtiyaç vardır. İnan'a göre uygarlık ikiye ayrılır: İslam uygarlığı ve İslam dışı uygarlık. İslam uygarlığı dışındaki uygarlıklar insanın zihni ve ruhi spekülasyonlarına dayanmaktadır.¹⁷⁴ Pakdil düşüncesinde de ulusumuzun uygarlığının kökeninde İslam doktrini bulunmaktadır. Batılılaşma ulusumuzu uygarlıktan koparan etkenlerden en önemlisi olmaktadır. Bir başka deyişle, batılılaşma idealinin peşindeyken uygarlıktan koparılmaktayız. Ulusumuz bir bunalım içerisinde olup bu bunalım bir uygarlık bunalımıdır.¹⁷⁵ Akif'e göre, milletin bedeni sağlam görünse de ruhu çökmüştür. Dolayısıyla milletin manevi ruhu ölmüştür. Milletin bunu canlandırması gerekmektedir.¹⁷⁶ Mehmet Akif Ersoy, medeniyet yarışından geri kalmamak için seküler eylemlerde geçerli olan tek yol biçimi olarak akılcı bir koşul bağlamında çalışmayı/emeği öne sürmektedir. Dolayısıyla çalışma olmadan medeniyet yarışının kaybedileceğini vurgulamaktadır. Çünkü çalışma kavramı insanın alın teridir, insanın mukaddes emeğidir. Bu durumda sağlıklı bir inanış için Akif, dinin varlığını memleket ve devletin varlığına bağlamaktadır.¹⁷⁷

2.5.2. Din-Medeniyet İlişkisi

Konunun önemli isimlerinden biri olan Dinler tarihçisi Raffaele Pettazzoni düşüncesinde din, insanlığın kültürel tarafını aktarırken, kültür ve din aynılaştırılmaktadır. Çünkü kültür, dini görmezden gelemmez, kültür dini görmezden gelirse ulusundan uzaklaşmış, ulusuna seslenemeyen, bozuk ve verimsiz bir kültür

¹⁷² Pakdil, *Biat II*, 122.

¹⁷³ İnan, *Din ve Uygarlık*, 9.

¹⁷⁴ İnan, *Din ve Uygarlık*, 76.

¹⁷⁵ Pakdil, *Konuşmalar 2*, 141.

¹⁷⁶ Akdoğan, *Mehmet Akif Ersoy'a Göre İnsan, Toplum ve İslam*, 157.

¹⁷⁷ Mustafa Ünal, "Mehmet Akif Ersoyun Şiirlerinde Allah İmgesinin Fenomenolojisi", *Kesit Yayınları*, 2010, 341,351.

durumuna düşecektir. Bir başka deyişle Pettazzoni dini, medeniyetlerin bir cephesini oluşturan unsur olarak görmektedir.¹⁷⁸

Uygarlıkların (medeniyet) meydana gelmesinde birtakım sebepler önemli rol oynamaktadır. Birtakım özelliklerin birleşmeleriyle medeniyetler meydana gelmektedir. Medeniyetlerin meydana gelmesi için ulusların durumları ve amaçları da önemlilik arz etmektedir. Ulusların ortak amaçları/ilkeleri hem maddi hem de manevi olmaktadır. Bu bağlamda din, medeniyeti meydana getiren kuvvetli ilkelerden bir ilkedir. Bir başka deyişle din, kişileri birleştirip bütünleştiren ve ortada toplayan ilkelerden en kuvvetlisidir. Konunun bir diğer özelliği olan Manevi ilkeler, medeniyetlerin inşa sürecinde önemli rol oynamaktadırlar. Çünkü manevi ilkelerden arındırılmış bir medeniyet eksik kalmaktadır. Medeniyetlerin kökeninde, din veya dini ilkeler/öğretiler olduğundan dini ilkeler/öğretiler olmadan toplumlardan söz etmek pek de mümkün görünmemektedir.¹⁷⁹ Karakoç'a göre İslam kültürü, İslam medeniyetinin bir unsurudur. Kısacası medeniyet, insanoğlunun metafizik gayesine varması için düşündüğü yaşam tarzı ve uyguladığı bütün çevredir. Bir başka ifadeyle kıyamete kadar kalacak olan tek medeniyet vardır o da İslam medeniyetidir.¹⁸⁰

İslam'la şereflenen Müslümanlar kendi ortak medeniyetlerini kurmayı başarmışlardır. İslam medeniyetinin meydana gelmesinde -diğer medeniyetlerde olduğu gibi- birçok medeniyetin de izleri bulunmaktadır. Medeniyetler birbirinden birtakım alışverişler yapsa da bütün medeniyetler (İslam medeniyeti gibi) şahsına münhasır ilkeler barındırmaktadır.¹⁸¹ Medeniyetleri oluşturan kaynaklar onların diğer medeniyetlerden ayıran temel ilkelerden biri olup İslam medeniyetinin kökeni, Kur'an'ı Kerim'e kadar uzanmaktadır. Bu durumda medeniyetler ulusların hakikatlerinden/öğretilerinden ayrı değerlendirilememektedir. Bir başka deyişle, ulusun içinde bulunduğu/yaşadığı inançları da medeniyetleri biçimlendiren hatta meydana getiren önemli ilkelerden biridir. Müslümanların görüşlerinin kökeni, Kutsal Kitap (Kur'an) ve peygamberin sünnetidir.¹⁸²

¹⁷⁸ Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 522-24.

¹⁷⁹ Ali Akdoğan, "Medeniyetlerin Oluşmasında Dinin Rolü ve İslam Medeniyeti", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Aralık 2008, 97.

¹⁸⁰ Günay, "'Medeniyet' Kavramını Açıklamak için Bir Yaklaşım", 86,87.

¹⁸¹ İbrahim Sarıçam ve Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 7. bs (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016), 5.

¹⁸² Sarıçam ve Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 32,33.

Sonuç olarak, medeniyet kavramı, İbn Haldun'un umran kavramıyla, Tylor'un kültür kavramıyla açıklandığı, farklı anlamlar yüklenmiş bir kavramdır. Meriç, medeniyet sözcüğünü “kaypak ve karanlık” bir sözcük olarak görürken, Ziya Gökalp medeniyeti uluslararası, kültürü de yerel/yerli olarak ifade etmiştir. Pakdil ise medeniyet sözcüğü yerine uygarlık kavramını merkeze almış ve Müslümanların inançları ve düşünceleriyle ortaya çıkan İslam medeniyetine Kutsal Kitap (Kur'an'ın) ve Sünnetin kaynaklık ettiğini belirtmiştir.

2.6.Nuri Pakdil Düşüncesinde Mukayeseli Batı Medeniyeti ve Batılılaşma

Batılılaşma kavramı garplılaşmak, Batı yanlısı, Batı düşüncesi yanlısı ve Batı ilkelerini benimsemek gibi anlamlara gelmektedir.¹⁸³ Batı düşüncesi kavramı Batı'ya has bir anlamı barındırmaktadır. Batılı tarzda düşünme anlamında da kullanılmaktadır.¹⁸⁴ Bu konuda Modernleşme kavramı, Osmanlı devletinin son zamanları ve Cumhuriyet döneminde, “Batılılaşma ve Medeniyet” kavramları ile eş anlamlı olarak görülmüştür.¹⁸⁵

Konunun önemli isimlerinden biri olan Nurettin Topçu düşüncesinde, Batı ile münasebetlerin Tanzimatla başladığı vurgulanmaktadır. Ona göre aydınların, özünü Batı'nın içinde bulmaları, aydınların kendilerini kaybetmelerinin bir sonucu olup bu durumda gelecek nesillerin Batı özentiliği aşağılık psikolojisinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Topçu, Batı özentiliğinden sıyrılmanın metodu olarak ulusal kültürümüzü yoğurmakta bulmaktadır. Ona göre, Batı uluslarının ilmini ve ahlakını anlamsız bir şekilde idrak ettik. Çünkü ilim ve ahlak bir kökten çıkmışken ulusun yalnız ilmini almak mümkün değildir. Dolayısıyla ilimle birlikte ahlak da alınmaktadır. Topçu, Batılıların bilim ve teknikte ileride ama ahlaken mahvoldukları ve ulusumuzun ahlaken Batılılardan ileride olduğunu ve Batılıların yararlı nesnelerini alıp ahlaklarını almamamız gerektiği tezine katılmamaktadır.¹⁸⁶

Bir başka önemli düşünür Akif İnan, Batılı insanı eleştirirken Batılı insanın arabasının bozulmasına üzüldüğü kadar masum insanların öldürülmesine üzülmelerinden yakınmaktadır.¹⁸⁷ Batıdan bilimin alınabileceği konusunda Mehmet

¹⁸³ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 283.

¹⁸⁴ Kasım Küçükalp ve Ahmet Cevizci, *Batı Düşüncesi Felsefi Temeller*, 6. bs (Ankara: İsam Yayınları, 2019), 16.

¹⁸⁵ Karaman, “Nübüvvet ve Medeniyet”, 201.

¹⁸⁶ Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 14,37,47.

¹⁸⁷ İnan, *Din ve Uygarlık*, 66.

Akif, Topçu'dan ayrılmaktadır. Çünkü Akif'e göre, Batı'dan bilim alınabilir.¹⁸⁸ Bu durumda bazı gerçekler bütün insanların kullanabileceği hakikatler olup kimsenin malı sayılmamaktadır. Dolayısıyla Batının fen ve teknoloji alanındaki gelişimine direnmek yerine açık olmak gerekmektedir. Akif'in düşüncesine göre, bunları toplumumuza uygulayacak olanlar da bilim insanlarımızdır. Akif, Batı'yı olduğu gibi taklit etmek isteyenleri de eleştirmektedir. Ona göre, kendi değerlerimizi, kendi toplumsal dinamiklerimizi geliştirmemiz gerekmektedir.¹⁸⁹ Akif'in eleştirdiği medeniyet Batı'nın baskıcı medeniyetidir. Konunun bir diğer önemli ismi Fazlurrahman da farklı bir bakış açısıyla, Batı'dan bilimin ithal edilerek bir yere varılamayacağını ve ulusun içinde bilimin yapılmasını vurgulamaktadır.¹⁹⁰ “Bunun için de gereken şart, öncelikle düşünceye dayanan felsefe yanında diğer insan ve toplum bilimlerinin de Kur'an'ı temel alarak hızla geliştirilmesidir” (Karaman, 2019, s.224). Ziya Gökalp düşüncesinde medeniyet ve milli kimlik bir bütündür. Bu bağlamda Gökalp, “dini inanç” yerine “milli ve modernist inanç” düşüncesini benimsemiştir. Bunun amacının da Batı ile birleşmek ve milli kimliğin korunması olarak ifade edilmiştir. Gökalp'e göre medeniyet değiştirmek din değiştirmek değildir. Bir başka deyişle Batı medeniyetine girerek Türklükten ve Müslümanlıktan bir şey kaybedilmeyeceğini ifade etmektedir.¹⁹¹

Sait Halim Paşa'ya göre, başkalarına özenerek ulusumuzun iyileşmesi mümkün olmadığı gibi, diğer uluslardan kurum ve kuruluşları getirmek de uygun bir eylem değildir. Ona göre amacımız, Batı'yı olduğu gibi taklit etmek değil, bilimi ne türlü ürettiklerini öğrenip, işimizin zorluğunu ve önemini kavrayıp görevimizi en iyi şekilde gerçekleştirmek için artırmak olmalıdır.¹⁹²

Konunun bir diğer önemli kavramı olan Çağdaş kavramı; muasır, uygarca ve modern gibi anlamlara gelmektedir.¹⁹³ Meriç düşüncesinde, batılılaşma efsanesi, yerini çağdaşlaşma destanına bırakmıştır. Modernleşmek/çağdaş bir şekle bürünmek, yabancılaşmanın (batılılaşma) revize edilmiş, “makyajlı” durumunu ifade etmektedir. Meriç'e göre Modern/çağdaş bir şekle bürünmek ve batılılaşma ilişkisinde önemli bir

¹⁸⁸ Karaman, “Nübüvvet ve Medeniyet”, 21.

¹⁸⁹ Akdoğan, *Mehmet Akif Ersoy'a Göre İnsan, Toplum ve İslam*, 179,180.

¹⁹⁰ Karaman, “Nübüvvet ve Medeniyet”, 206,224.

¹⁹¹ Tunç, “Cumhuriyet Dönemi Dinler Tarihi Çalışmalarında Antropolojik Bakış Açısı”, 633,634.

¹⁹² Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son eserleri*, ed. M. Ertuğrul Düzdağ, 12. bs (İstanbul: İz yayıncılık, 2016), 90.

¹⁹³ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 479.

farklılık bulunmamaktadır. Çağdaşlaşmak, Avrupalılaşmakken Avrupalılaşmak da yok olmaktadır. Bir başka deyişle, çağdaşlaşmak/asrileşmek ulusun insafında “gavurlaşmaktır.”¹⁹⁴

Bu hususta önemli bir düşünce biçimi olan Batı düşüncesi, Modern Batı düşüncesi ile klasik Batı düşüncesi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Modern Batı düşüncesine göre insan aklı ve insanın kendisi hakikatin bilgi kaynağıdır. Modern Batı düşüncenin en belirgin özelliklerinden biri de insan aklını öne çıkarması ile hümanistik bir karakter arz etmesidir. Modern Batı düşüncesinin özelliklerinden bir diğeri de mekanik bir evren görüşüne sahip olmasıdır. Bu düşünceye göre evren, deney ve gözlem yoluyla bilinebilir bir makinedir.¹⁹⁵

Konunun bir diğer özelliği batılılaşma olup Pakdil düşüncesinde halklar, batılılaşma eğilimiyle kendi ilkelerinden kopmaktadır. Batı düşüncesinin kıymetli yargıları alındıkça ender bir halk olma niteliği kaybolmaktadır.¹⁹⁶ Batı uygarlığı ve tekniği kendi insanını da robotlaştırmaktadır. Bu bağlamda Batı uygarlığı, diktatörlüğünü kaybetmemek için kendi uygarlığından olmayan diğer ulusları sömürüp yok etme eğilimi göstermektedir.¹⁹⁷

Batının eleştirilmesi hususunda Akif İnan, Batı uygarlığını dini bağlamda eleştirmektedir. Dini bağlamda Batı uygarlığı, insan aklının vahye başkaldırmasıdır. Akif, bunları söylerken aklı da eleştirme konusu etmekte ve akla güvenmenin ve inanmanın küfür uygarlığı ilkesinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Bu ifadelerle kendisi vahiyden mahrum kalan/vahyin kontrolünde olmayan aklı eleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Batı uygarlığı, eşyayı ön plana çıkardığı için ruhi doyumlardan da uzaklaşmaktadır. Bundan dolayı batı uygarlığının putu, eşya olmuştur. Tabii bu durumda da M. Akif İnan Batı uygarlığının kölesi olarak insanı görmektedir. Batı uygarlığı ile İslam uygarlığı karşılaştırıldığında, İslam’a göre insan eşyanın kölesi değil; eşya, insanın hizmetine sunularak insan, eşyanın kullanıcısı olarak görevlendirilmiştir. İnan’a göre,

¹⁹⁴ Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, 25.

¹⁹⁵ Küçükalp ve Cevizci, *Batı Düşüncesi Felsefi Temeller*, 25.

¹⁹⁶ Pakdil, *Biat I*, 71.

¹⁹⁷ İnan, *Din ve Uygarlık*, 66,67.

İslam uygarlığı vahiy uygarlığıdır. İnan, Meriç'in aksine çağdaşlaşmayı batılılaşmak olarak görmemektedir. Çünkü bu batılılaşmak isteyenlerin savunduğu bir sözdür.¹⁹⁸

Pakdil'e göre Batıcılık düşüncesi kalem sahiplerinin beklentilerini karşılamakta güçlük çekerken, çöküp tükenme aşamasına girmektedir. Çünkü Batıcılık, insana aykırı bir düşünce olarak görülmektedir.¹⁹⁹ Konunun bir diğer önemli ismi Said Halim Paşa'ya göre, ulusumuzun kendi medeniyet ve kültürünü hor görmemesi gerekmektedir. Bu bağlamda medeniyetinden uzaklaşmak isteyen halklar batılılaşmaya sıcak bakmaktadır. Dolayısıyla Batıcılık düşüncesi ile medeniyet inkâr edilip milletten de koparılacak istenmektedir.²⁰⁰ Konunun merkezinde yer alan Pakdil, Batıcılık düşüncesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Bunun en önemli nedeni ise Batı uluslarının diğer ulusları sömürüp başkalaştırması/yabancılaştırmasıdır.²⁰¹ Topçu gibi fikir insanlarına göre, ulusların/milletlerin özü Batı yanlısı düşünceden sıyrılmanın en güzel yoludur. Bu sıyrılmayı sağlayacak eylem de Anadolu'nun özünde/irfanında bulunmaktadır.²⁰²

Sonuç olarak, Nurettin Topçu ve Nuri Pakdil, batılılaşmadan kurtulmanın yolunu ulusun kendi kültürüne/özüne dönmesinde bulurken, Topçu Batı taklitçiliğinin aşağılık duygusundan kaynaklandığını ve Batı'nın sadece tekniğini almanın mümkün olmadığını savunmuştur. Said Halim Paşa ise Batı'nın yaptıklarının olduğu gibi alınmaması gerektiğini, ancak bunları nasıl yaptıklarının öğrenilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Meriç ise batılılaşma yerine çağdaşlaşma kavramını merkeze almış ve batılılaşma ile çağdaşlaşma kavramlarının pek de birbirinden farklı olmadığını belirtmiştir. Pakdil, batılılaşmanın kendi değerlerimizden uzaklaşmak olduğunu ve özgün ulusun düşmanı olduğunu savunmuştur. Pakdil'in Batı karşıtlığının temelinde Batı'nın sömürmesi ve yabancılaştırması yatmaktadır. Pakdil ve Topçunun düşüncesinden çıkardığımız sonuca göre ise asıl medeniyet batılılaşmada olmayıp Anadolu'dan geçmektedir. Farklı bir deyişle, Anadolu irfanı asıl medeniyettir.

¹⁹⁸ İnan, *Din ve Uygarlık*, 71,73.

¹⁹⁹ Pakdil, *Konuşmalar 2*, 20.

²⁰⁰ Halim Paşa, *Buhranlarımız*, 103.

²⁰¹ Pakdil, *Konuşmalar 2*, 22.

²⁰² Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 15.

2.7.Nuri Pakdil’de Medeniyet Projesi: İslam İrfanı

Marifet/irfan; bilmek, tanımak ve sezme²⁰³ gibi anlamlara gelmektedir. Sufilere göre ibadet etmek Allah’ı, zatını ve sıfatını tanımak/bilmek²⁰⁴ anlamına da gelmektedir. Bu özelliğiyle Tasavvufta, ibadet edilenin bilinmesine marifet/irfan denir.²⁰⁵ Meriç’e göre irfan, insanı birleştiren bir sözcüktür. Bu bağlamda Meriç, irfanın merkezi olarak Doğu’yu gösterirken kültürün merkezi olarak da Batı’yı göstermektedir.²⁰⁶

Ulusumuzun kendi öz benliğine dönmesi için, Anadolu halkının yabancılaşılmaya karşı dik durması gerekmektedir. Uluslar, İslam ilkelerinden uzaklaştıkça bilinemez bir hale gelmektedir. Pakdil, çağdaş ulusumuzun uygarlık ilkelerinden kopmasından dolayı bu kapsama dahil etmektedir.²⁰⁷ Meriç’e göre, dinden anlaşılması gerek İslam/İslam ilkeleridir. İslam dininin başlıca prensibi insanın gayretini mukaddes kabul etmektir. Çünkü İslam doktrini, zalime ve kanunsuzluğa karşı bir doktrindir.²⁰⁸ Akif’in hayatı; İslam, iman, vatan ve millet eksenli olmuştur. Bundan dolayı o da Müslümanların İslam adı altında birleşmeleri gerektiğini savunmaktadır. Bu durumda Akif’in ilhamı da davası da Kur’an ve peygamberin sünneti eksenli olmuştur.²⁰⁹ Akif’in düşüncesine göre, hakiki Müslümanlığın içerisinde yiğitlik, kahramanlık, akıl ve zekâ vardır. Akif, millette Kur’an’ın ruhunun kalmamasından yakınmaktadır. Çünkü ona göre, bu iman millettten birlik olmalarını, birleşmelerini istemektedir.²¹⁰

Mehmet Akif Ersoy (2008) şöyle ifade etmektedir:

Şehâmet dîni, gayret dîni, ancak Müslümanlıktır;

akîkî Müslümanlık en büyük bir kahramanlıktır.

Cebânet, meskenet, dünyâda, sığmaz rûh-i İslâm’a...

Kitâbullâh’ı işhâd eyledim -gördün ya- da ’vâma.

²⁰³ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1204.

²⁰⁴ İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 6. bs (Ankara: Diyanet İşleri başkanlığı yayınları, 2015), 409.

²⁰⁵ Süleyman Uludağ, “Marifet” (TDV İslâm Ansiklopedisi: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003), <https://islamansiklopedisi.org.tr/marifet>.

²⁰⁶ Meriç, *Kültürden İrfana*, 33.

²⁰⁷ Pakdil, *Biat II*, 89.

²⁰⁸ Pakdil, *Biat III*, 49.

²⁰⁹ Mehmet Akif Ersoy, *Tam Metin ve Safahat Dışında Kalmış Şiirleri Safahat*, ed. Ömer Rıza Doğrul (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2008), 190.

²¹⁰ Ersoy, *Safahat*, 313.

Görürsün, hissedersin varsa vicdânınla îmânın:

Ne müdhiş bir hamâset çarpıyor göğsünde Kur'ân'ın

O vicdan nerdedir, lâkin? O îman kimde var? Heyhât! (s.313)

Akif'e göre, Müslümanların geri kalmasının nedeni dini değerlerden uzaklaşmalarıdır. Bir başka deyişle, Akif, İslam gibi güçlü bir dine giren Müslümanların geri kalmışlığını eleştirip Müslümanlarda sadece İslam'ın adının kaldığını, onların İslam'ı hakkıyla yaşamadıklarını eleştirmektedir. Bu sebeple, Müslümanların artık İslam'a dönmeleri gerektiği ifade edilmektedir.²¹¹ Milletimiz asırlar süren bir uykuda olsalar da bu uykudan uyanmak zorundalar. Bu durumda gök, yer ve dünya uyanırken ulusumuzun uyuyor olması maskaralık olarak değerlendirilmektedir. Akif'e göre, milletimizi bu hale getiren şey cahilliktir. Bu cahillik yüzünden din de namus da etkilenmektedir. Akif, bunu “kapkara kâbus” olarak adlandırmakta ve milletin artık uyanması gerektiğini yoksa cahilliğine kurban gideceğini ifade etmektedir. Akif'e göre, milletimizin bu cehaletten kurtulmaya çalışması büyük önem arz etmektedir.²¹²

Konunun bir diğer önemli ismi Pakdil'in düşüncesinde İslam'dan başka bir çıkış olmayıp İslam'ı öğretmek, insanlığın mukaddes bir misyonudur. Dolayısıyla İslam, bütün insanlığa kucak açmakta olup evrensel bir dinken, ırkçı bir din değildir.²¹³ Bu bağlamda Pakdil'e göre kişi, ideolojik eylemler sayesinde vazifelerinin bilincine ulaşmaktadır. Ona göre, İslam ideolojidir.²¹⁴

2.8. İslam İrfanının Karşısı Olarak Yabancılaşma Mukayesesi

Yabancılaşma anlamının kökeni Eski Ahit ve Homeros'un İlyada'sı gibi kaynaklara kadar gitmektedir. Yabancılaşma sözcüğünün kökeni, Yunan dilinde 'alloiosis' ve Latin dilinde 'alienatio' kelimesinden gelmektedir.²¹⁵ Latince 'alienatio' sözcüğünden türemiş olup sosyoloji biliminde insanlardan ve Tanrı'dan uzaklaşmak, kopmak gibi anlamlarda kullanılmıştır.²¹⁶ Bir başka deyişle, insanın doğa ve topluma karşı beslediği aidiyet duygusunu kaybetmesi ve üretim süreçleriyle kurulan bağların

²¹¹ Akdoğan, *Mehmet Akif Ersoy'a Göre İnsan, Toplum ve İslam*, 183,185.

²¹² Ersoy, *Safahat*, 232.

²¹³ Pakdil, *Mektuplar I*, 1:95,247.

²¹⁴ Pakdil, *Konuşmalar 2*, 37.

²¹⁵ Tuğba Kırman ve Hasan Atak, “Yabancılaşma: Kavramsal ve Kuramsal Bir Değerlendirme”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10, sy 2 (2020): 280.

²¹⁶ Kırman ve Atak, “Yabancılaşma: Kavramsal ve Kuramsal Bir Değerlendirme”, 280.

yitirilmesi anlamlarına gelmektedir.²¹⁷ Konunun bir diğer önemli ismi Platinus, “kendine yabancılaşma” ifadesini kullanmıştır. Bu durumda Platinus, yabancılaşmayı “ruhun maddeye düşmesi” olarak görmektedir.²¹⁸

Karl Marx evreninde, yabancılaşmanın birçok anlamları bulunmaktadır. Marx doktrininde, insanın şahsi emeğine/gayretine yabancılaşması, yabancılaşma tanımlarından biridir. İnsan ne kadar çok üretirse o kadar az sahiplenmektedir.²¹⁹ Marx doktrininde çalışan; emeği önünde, garip obje önündekiyle benzer bir bağ içerisinde²²⁰ olup emekçi, şahsi gayreti içerisinde kendisini içselleştirmeden uzaklaştırdıkça yoksullaşır ve emekçiyi şahsına münhasır olmaktan uzaklaştırmaktadır. Bu da insanın kendi kendine yabancılaşması anlamına gelmektedir. Marx doktrininde, beşerin mahsule yabancılaşması bir diğer yabancılaşma tanımlarından biridir. Bu bağlamda Marx doktrininde, emekçi ile ürün ilişkisinde bağdaşmaz bir orantı vardır. Dolayısıyla bu orana göre emekçi ürettikçe tüketmesi de düşecektir.²²¹

Marx’ın (2021) ifadesi ile:

İşçi ne kadar çok üretirse o kadar az tüketecek nesneye sahiptir; ne kadar çok değer yaratırsa o kadar çok değerden düşer ve saygınlığının azaldığını görür, ürünü ne kadar biçimliyse, işçi o kadar biçimsizdir, nesnesi ne kadar uygarsa, işçi o kadar barbardır. (...) (s.23)

Konumuz bağlamında Marx’ın doktrininde “öz yabancılaşma” ve “yabancılaşmış emek” lafızları karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan oluşan son yabancılaşma türü de beşerin beşere yabancılaşmasıdır. Bir başka deyişle, Marx öğretisine göre insanın üstünde bulunan yabancı kuvvetin kökeni tanrılar ve doğa dışında olup insanın kendisi bunun kökenini oluşturmaktadır. Bu bağlamda kişisel mülkiyet sözcüğü, yabancılaştırılmış insan ve emek sözcüklerinin tahlil edilmesinden meydana gelmiştir.²²² Konunun bir diğer önemli ismi Şeraitinin düşüncesine göre, Marksist öğretide "nesne" olan insan, idealist

²¹⁷ Şenol Baştürk, “Yabancılaşma”, Tubitak Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları, 2024, <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/yabancilasma>.

²¹⁸ Kırmızı ve Atak, “Yabancılaşma: Kavramsal ve Kuramsal Bir Değerlendirme”, 280-81.

²¹⁹ Kırmızı ve Atak, “Yabancılaşma: Kavramsal ve Kuramsal Bir Değerlendirme”, 282.

²²⁰ Karl Marx, *Yabancılaşma*, ed. Barışta Erdost, çev. Kenan Somer, Ahmet Kardam, Sevim Belli, Arif Gelen, Yurdakul Fincancı, Alattin Bilgi, 8. bs (Ankara: Sol Yayınları, 2021), 20-25.

²²¹ Marx, *Yabancılaşma*, 22.

²²² Marx, *Yabancılaşma*, 30,32.

öğretide "cin" görünüşüne girmektedir. Dolayısıyla insanın kendine yabancılaşması ile insanın Tanrı'ya yabancılaşması özdeşleştirilmiştir.²²³

Nuri Pakdil, bazen yabancılaşma sözcüğüne batıllaşma manasını vermiştir. Yabancılaşma, yerli düşünceden uzaklaşmak/kopmak, dışa bağlı iç sömürü ve halkın inandıklarından/değerlerinden uzaklaşmak anlamına gelmektedir. Kısacası yabancılaşma, ulusumuzun evrensel konumunu yitirmesinin adıdır. Pakdil için yabancılaşmanın karşısında durmak yerli/milli ilkelerin hayatta kalması için önemli bir eylemdir. Bu bağlamda konunun bir diğer özelliği olarak ulusumuzun beslediği kuram yerli/ulusal düşünceye evrilme düşüncesidir.²²⁴ Ziya Gökalp buna karşın, muasırlaşmak sözcüğünü tercih etmektedir. O, muasırlaşmak sözcüğünü çağdaşlaşmak sözcüğü ile eş anlamlı olarak ifade etmektedir. Bir başka deyişle Gökalp düşüncesinde, çağdaş olmak batıllaşmak/yabancılaşmak olmayıp, Avrupalılara benzer bir fen meydana getirmektir.²²⁵ Konunun bir diğer özelliği, ulus yabancılaşmaya karşı dirense de bu direniş uzun sürmeyecektir. Çünkü Pakdil'e göre yabancılaşmaya karşı direnmek güç bir hal alıp, kindar düşünceleri öfkeliendiren bir eylemdir.²²⁶

Sonuç olarak Karl Marx'ın yabancılaşma kavramı; insanın kendi emeğine, ürüne ve insana yabancılaşması olarak üç şekilde tanımlanır. Nuri Pakdil ise insanı kendisine karşı savunarak yabancılaşmanın önüne geçmeye çalışmaktadır. Pakdil'e göre asıl yabancılaşma batıllaşmadır ve bundan kurtulmanın yolu yerli düşünceden geçmektedir. Marx ve Pakdil'in görüşleri temelde uyuşmasa da insanın insana karşı yabancılaşması ile Pakdil'in insanın kendisine karşı yabancılaşmasının bazı benzer yanları vardır. Her iki düşünür de insanın kendisini yabancılaşmasının nedeni olarak insanın kendisini görmektedir. Pakdil'in "İnsan! Seni savunuyorum; sana karşı!" söylemi, aslında yabancılaşan insana/insanlığa muhalif bir kavgadır. Bir başka deyişle, Pakdil'in kavgası beşerî, sermayeye (anamlıcılığa), yabancılaşmaya, Avrupalılaşmaya ve dünyacılık bir tavra karşı uyarıcı bir kavgadır. Dolayısıyla yabancılaşmanın nedeni insandır. Marx'ın yabancılaşması iktisadi iken, Pakdil'in yabancılaşması kültürel ve manevi/ruhsal bir yabancılaşmadır.

²²³ Şeriati, *İnsan*, 97.

²²⁴ Pakdil, *Biat I*, 13,78.

²²⁵ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Mart (İstanbul: Bilgeoğuz yayımları, 2016), 17.

²²⁶ Pakdil, *Biat I*, 71.

2.9. Modern zamanda Medeniyet/Kültür/İrfan Mantalitesinin Mukayesesi

Bu başlıkta Yusuf Kaplan ve Tahsin Görgün'ün medeniyet, kültür ve irfan ile ilgili görüşlerine mukayeseli bir şekilde yer verilmeye çalışılmıştır. Medeniyet, kültür ve irfan tanımlarına daha önceki başlıklarda yer verdiğimiz için burada yer vermeyeceğiz.

Modern çağ düşünürlerinden olan Tahsin Görgün'e göre medeniyet, yalnız Batı toplumuna özgü bir unsur değildir. Görgüne göre, medeniyetin olduğu yerde insan, insanın olduğu yerde de medeniyet bulunmaktadır. İslam bilginleri, konun bir diğer önemli özelliği olarak medeniyet sözcüğü için sadece umran sözcüğünü kullanmayıp umranın dışında da sözcükler kullanmışlardır. Örneğin, umran hakkında, "Dar'ül İslam", "Nizam-ı Âlem" ve "Edep" gibi sözcükler medeniyeti veya İslami medeniyeti ifade eden sözcüklerdir.²²⁷ Bu özelliğiyle tarih, İslam'dan önce ve İslam'dan sonra diye ayrılmaktadır. Dolayısıyla, evrensel tarihin merkezinde İslam yer almaktayken Batı'nın neredeyse bütün çalışmalarında İslam düşüncesinden faydalanıldığı ifade edilmektedir. Bir başka deyişle Batı çalışmaları ile Müslümanlar arasında bir bağ bulunmaktadır. Konunun diğer özelliği, Batı medeniyeti evrenselleştiği için insanlar istemese de bu medeniyetin kucağına bırakılmaktadırlar. İslam düşünürleri de Batı düşüncesinin etkisinde kalıp onlardan etkilenmektedirler. Çünkü yeryüzünde, hiçbir toplum bu etkiden sıyrılmayı başaramamıştır.²²⁸

Konunun bir diğer önemli ismi Yusuf Kaplan, çağımızın bir kültür çağı olmadığını ifade edip çağımız kültürünün, kültürden ziyade "çağın dinine" dönüşmesinden ve çağımızda kültürün, kültürü yok etmesinden yakınmaktadır. Bu bağlamda kültürel sahne olduğu bu çağ her şeyi kültürleştirerek yok etmektedir.²²⁹ Kaplan başkalaşan, değişen, dönüşen kültürün temel kültürü yok etmesini eleştirirken fiziksel şiddet ile kültürel şiddeti karşılaştırıp kültürel şiddetin daha ağır olduğunu ifade etmektedir. Kaplan'a göre, kültürel şiddet maddi unsurlar aracılığıyla olmasına fırsat vermeden manevi unsurlarla (haz-imaj vb.) uygulanmaktadır.²³⁰

²²⁷ Tahsin Görgün, *İslam-Batı İlişkileri Çerçevesinde Medeniyet Meselesi*, 5. bs (İstanbul: Endülü Yayınları, 2022), 31.

²²⁸ Görgün, *Medeniyet Meselesi*, 51,55.

²²⁹ Yusuf Kaplan, "Bir kültür felsefesi: Ontolojik şiddet ya da kültürü de yok eden 'kültür' ve anti-kültür barbarlığı", 2022, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/yusuf-kaplan/bir-kultur-felsefesi-ontolojik-siddet-ya-da-kulturu-de-yok-eden-kultur-ve-anti-kultur-barbarligi-2064730>.

²³⁰ Kaplan, "Bir kültür felsefesi".

Kaplan'ın düşüncesinde, medeniyetlerin kaynağında din/dini inanç bulunmasından kaynaklı olarak çağdaş Batı uygarlığı din kapsamına alınamamaktadır.²³¹ Bu bağlamda Kaplan ile Pakdil'in görüşlerinin benzer yanları bulunmaktadır. Pakdil, düşüncesinde de uygarlığın kökeninde dini inanç/din (Kutsal Kitap) olduğunun vurgusu yapılmaktadır. Konunun bir diğer özelliği Kaplan, çok kültürlülüğün önünde durmaktadır. Çok kültürlülük temelde insanı şaşırtıp insanın zatını aldatmasıdır. Bu özelliğiyle çok kültürlülük adı altında empoze edilmeye çalışılan şey “atomlaşmadır/parçalanmadır.”²³²

2.10.İslami Öğretiye/İlkeye Yabancılaşma

Yabancılaşmaya karşı durmak için yapılması gerekenlerden biri de ümmet olmaktır. Ümmet kelimesi “e-m-m” kökünden türetilmiş olup cemaat ve sınıf gibi anlamlara gelmektedir. Türkçede, “elçilere inananlar”, “peygamberin toplumu”, Kur'an'ı Kerim-de ise “önder”, “topluluk”, “din” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu bağlamda kendilerine peygamber gönderilen toplumlara “Kur'an'ın ümmeti” denilmektedir.²³³

Konunun bir diğer özelliği ümmet olabilmek için iman ve İslam gibi ortak değerler gerekmektedir. İslam'a yabancılaştırma ile kastedilen Müslümanların elinden İslam'ın alınması, Müslümanların İslam'dan uzaklaştırılmasıdır. Yabancılaşma/yabancılaştırma, temelde bir din problemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yabancılaşma sorunu, aydınlar tarafından milleti meydana getiren değerlerden uzaklaşmayı ve başkalaştırmayı ifade etmektedir. Bundan ötürü din, insan tabiatına uygun iken yabancılaşma insan tabiatına aykırı bir durumdur. Konunun bir diğer önemli ismi Said Halim Paşa'ya göre, milleti meydana getiren, birliğini sağlayan, ortak amacı oluşturan ahlak ve inanç olup bunun temel kaynağı ise dindir. Topçu'ya göre, halkımızın zaafından dolayı içimizden “yabancılaşmış aydın”lar çıkmaktadır. Dolayısıyla, “Bizim buhranımız, bir din buhranıdır.”²³⁴ Pakdil düşüncesinde, yabancılaştırma girişimleriyle halk değerlerinden, kültüründen koparılma istenmektedir. İslam'ın özünü yeni sözcüklerle, yeni lafızlarla ifade ederek bu girişimleri boşa çıkarmayı başardık veya başaracağız.²³⁵ Anadolu halkı

²³¹ Yusuf Kaplan, *Medeniyet Tasavvuru Fütühat-ı Medeniyye'ye Giriş*, Şubat (İstanbul: Nesil yayınları, 2022), 37.

²³² Kaplan, *Medeniyet Tasavvuru*, 50.

²³³ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 669.

²³⁴ Mehmet Fatih Birgül, *Said Halim Paşa ve Nurettin Topçu'da 'Milliyet', 'Din' Ve 'Aydının Yabancılaşması' Sorunu*, 1. bs (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 506-22.

²³⁵ Pakdil, *Konuşmalar* 2, 55.

dik duruşuyla yabancılaşmaya karşı mücadele vermiştir. Çünkü Anadolu ulusunun gönlünde mukaddes öğretiler bulunmaktadır. Bu da yabancılaştırma eylemlerine karşı bir baş kaldırının ateşlenmesine neden olmaktadır.²³⁶

Konunun bir diğer önemli ismi M. Akif'e göre ise tarih boyunca millet olarak dünyaya milletin ne olduğunu öğretmişken şimdi bu özelliğimizi kaybetmenin zorluğunu yaşamaktayız. Bu hususta Akif, Doğu'yu ve Batı'yı mukayese etmektedir. Doğu'da insanlar yıkılmış/dağılmış durumda ve insanlar gereği gibi düşünme eylemini yapmamaktadır. Bu bağlamda Akif, ümmet olarak başsız kaldığımızdan yakınmaktadır. Bir başka deyişle, Doğu'nun sadece insanı değil çevresi de harap bir haldedir.²³⁷ Önemli isimlerden biri olan Topçu'ya göre, Batı bir şeyi korumak için yenilemekte iken Doğu ise yenisini kurmak için yok etmeye çalışmaktadır. Bu durumda Batı hayranları, oradan aldıkları ile kendi görüşlerini köreltmektedirler. Dolayısıyla Batı hayranlarının ulusumuz üzerinde yıkıcı etkileri bulunmaktadır. Batı hayranları topluma ilgisiz kalsa da toplum sayesinde yaşamaktadırlar.²³⁸

Akif'in (2008) ifadeleri ile:

Ne gördün, Şark'ı çok gezdin?" diyorlar. Gördüğüm: Yer yer

Harâb iller; serilmiş hânümanlar; başsız ümmetler;

Yıkılmış köprüler; çökmüş kanallar; yolcusuz yollar;

Buruşmuş çehreler; tersiz alınlar; işlemez kollar;

Bükülmüş beller; incelmüş boyunlar; kaynamaz kanlar;

Düşünmez başlar; aldırılmaz yürekler; paslı vicdanlar;(...) (s.436)

2.11. İslam Düşüncesinde Nuri Pakdil'in Katkısı/Etkisi

Nuri Pakdil'in eserlerinde, şahsına münhasır bir üslubu olduğu görülmektedir. Pakdil'in dünyadaki yegâne ülküsü ulusumuzu özüne döndürmektir. Bu öze dönüş, İslam'ın ilkelerine tekrar geri gelmektir. Pakdil'in, uğruna mücadele ettiği uygarlık/öğreti Tanrısal öğreti olup İslam uygarlığıdır. Nuri Pakdil'e göre, konunun bir diğer özelliği olarak ulusumuz Ortadoğuludur. Bu bağlamda Türkiye'de İslam ilkelerinin bulunması

²³⁶ Pakdil, *Konuşmalar* 2, 195.

²³⁷ Ersoy, *Safahat*, 233,436.

²³⁸ Birgül, *Said Halim Paşa ve Nurettin Topçu'da 'Milliyet', 'Din' Ve 'Aydının Yabancılaşması'* Sorunu, 513.

Ortadoğu’da bulunmasındandır. Dolayısıyla Pakdil, halkımıza tercih hakkının takdim edilmesi durumunda İslam öğretisini tercih edeceğinden söz etmektedir.²³⁹

Konunun bir diğer önemli ismi Alaattin Karaca, İslam düşüncesinin Pakdil’in fikirsel dünyasını biçimlendiren bir düşünce olduğunu ifade etmektedir. Pakdil’e göre, Müslüman ulusların problemi bir yabancılaşma problemidir. Bu yabancılaşma problemi, insanın İslam’ın ilkelerinden uzaklaşması, şahsi ilkelerinden kopmasıdır. Bunun çözüm yolu ise yerel/milli düşünceye dönmektir. Milli (yerli/yerel) görüşe dönmek, İslamiyet uygarlığına dönmektir. Pakdil’in fikirlerinin biçimlenmesinde Necip Fazıl, Sezai Karakoç gibi “İslamcı Düşünürler” yararlı olmuştur. Konunun bir diğer özelliği Pakdil, Büyük Doğu dergisi konusunda pozitif lafızlar kullanmıştır. Bu derginin yabancılaşma karşısındaki dik tavrından övgü ile söz etmiştir. Pakdil’in faydalandığı yazar Sezai Karakoç’ta diriliş eyleminin izleri bulunmaktadır. Bu yazarlar/düşünürler İslam davasının Türkiye’deki müdafa grubundandır.²⁴⁰ Dolayısıyla, Pakdil de İslam öğretisinin müdafaasını yapmaktadır. Bu bağlamda İslam medeniyetinin/öğretisinin savunucusu demek, bütün ulusların savunucusu demektir. Çünkü insan, İslami bir uygarlık mahsulüdür.²⁴¹

²³⁹ Alaattin Karaca, *Nuri Pakdil’in Denemelerinde Düşünsel Boyut*, 1. bs (Ankara: Hece Yayınları, 2013), 185.

²⁴⁰ Karaca, *Nuri Pakdil’in Denemelerinde Düşünsel Boyut*, 187.

²⁴¹ Pakdil, *Biat II*, 122.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NURİ PAKDİL FENOMENOLOJİSİNİN YAPI TAŞLARI

Bu bölümde, bir anlamda 'Nuri Pakdil Fenomenolojisi' sayılabilen 'homo economicus', 'kirli mülkiyet', inanç veya inkâr, din, kutsal/mukaddes ve Tanrı gibi temel kavramlar teolojik perspektif ile antropolojinin ışığında fenomenolojik açıdan değerlendirilmiş olup sonuç kısmına yer verilmiştir.

3.1.Homo Economicus: Kirli Mülkiyet

3.1.1.“Homo Economicus”

Homo economicus kavramı, kendi çıkarını düşünen, egoist, hedonist²⁴² ve “ekonomik insan” anlamlarına gelen bir kelime olup 19. Yüzyıl sonlarında John Stuart Mill’in ekonomi çalışmalarını eleştirenler (Adam Smith vb.) tarafından ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Homo Economicus dar, bireysel çıkar sosyal refahı teşvik etmektedir.²⁴³ Bir başka deyişle, Ekonomik insan (Homo Economicus), menfaati en üst düzeye çıkarma peşinde olan kişi, kendisinden başkasının yararını düşünmeyen, fırsatçı ve hazcı kişi anlamına gelmektedir.²⁴⁴

3.1.2.Kirli Mülkiyet

Konunun önemli sözcüklerinden Mülkiyet sözcüğü, Arapça sahip/sahiplik anlamına gelen mülk/mülkiyet kelimesinden türemiştir.²⁴⁵ Mülkiyet kelimesi tarih boyunca farklı anlamlarda kullanılmış ve üzerinde bir anlaşma sağlanamamıştır. Mülkiyet kavramı başlarda ortak mülkiyeti ifade ederken zamanla özel/kişi mülkiyetini de ifade

²⁴² Hüseyin Akyıldız, “Tartışılan Boyutlarıyla ‘Homo Economicus’”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 13/2 (2008): 30.

²⁴³ Püntener, Peter. vd. Wikipedia The Free Encyclopedia. “Homo economicus”. Erişim Tarihi 26.05.2024, https://en.wikipedia.org/wiki/Homo_economicus

²⁴⁴ Akyıldız, “‘Homo Economicus’”, 30.

²⁴⁵ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1726.

etmek için kullanılmıştır.²⁴⁶ Bir başka deyişle Mülkiyet, maddi veya maddi olmayan herhangi bir varlık olabilecek mülk üzerinde yasal mülkiyet ve kontrol durumu veya olgusudur. Mülkiyet, toplu olarak unvan olarak adlandırılan ve farklı taraflarca ayrılabilen ve sahip olunabilen birden fazla hakkı içermektedir.²⁴⁷ Mülkiyet, sahibine tasarruf olanağı²⁴⁸ ve mal üzerinde hayal edilebilecek en yaygın yetkileri sağlayan bir haktır.²⁴⁹ Konunun bir diğer özelliği olarak Mülkiyetin, “çıplak mülkiyet,” “ortak mülkiyet” ve “özel mülkiyet”²⁵⁰ gibi çeşitleri vardır.

Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim, mülkiyetin insana adil bir şekilde dağıtılmasını savunsa da insanlar bu anlayıştan uzaklaşmışlardır. Bu durumda mülkün temeli, adaletten uzaklaşmamaktır. Kur'an'a göre yeryüzü, insanlığın hizmetine sunulmuştur. Dolayısıyla insanlığa düşen ise bundan en güzel, en faydalı bir biçimde yararlanmaktır. (Câsiye, 12,13) Allah'ın verdiğiinden de ihtiyacı olanlara harcamak da insanlığın görev ve sorumluluklarındandır. Kur'an-ı Kerim'e bütüncül bakıldığı zaman emek kavramının ön plana çıktığı görülmektedir. Pakdil'in yaşamı boyunca vurgulamak istediği ve üzerinde durduğu kavramlardan biri de emek/alın teri kavramıdır. İnsanın emeği, kutsaldır. İnsan, alın terini/emeğini ön plana çıkardığı zaman kirli mülkiyetin de esiri olmaktan çıkmaktadır. Nuri Pakdil, mülkiyet düşüncesi yerine alın terini merkezine alıp savunmaktadır. Bir başka deyişle Pakdil için mülkiyet kavramı, olumsuzluğu çağrıştırmaktadır. Mülkiyet, putun can damarıdır. Bu sebeple mülkiyet, putu besleyip hayatta tutmaktadır. Bu bağlamda Pakdil, mülkiyetin incelenmesini savunurken, mülkiyetin meşruluğunu da sorgulamaktadır. Pakdil, mülkiyeti irdelleyerek mülkiyetin karanlığı oluşturduğunu ve mülkiyetin karanlığı savunduğunu ifade etmektedir.²⁵¹

Bu özelliğiyle Pakdil'in modern çağdaki mülkiyete karşı çıkması, mülkiyetin insanı esir alması, insanı tek tipleştirilmesi ve insanı köle durumuna düşürmesi gibi birçok sebep vardır. Pakdil'e göre, mülkiyetin konumu yanlış olduğu için doğru konumlandırılmamaktadır. Dolayısıyla, çağımızdaki mülkiyet kirlenmiştir. Mülkiyet,

²⁴⁶ Elvin Dinler ve Zeynep Çalışkan, “Mülkiyetin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Deneme”, *İstanbul Üniversitesi Yayınevi*, 2019, 425.

²⁴⁷ “Wikipedia The Free Encyclopedia, “Ownership”, (Erişim Tarihi 28.09.2023), <https://en.wikipedia.org/wiki/Ownership>.

²⁴⁸ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 493.

²⁴⁹ Hasan Hacak, “Mülkiyet”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2024), <https://islamansiklopedisi.org.tr/mulkiyet>.

²⁵⁰ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1726.

²⁵¹ Pakdil, *Konuşmalar 2*, 49,65.

kirli mülkiyet haline gelmiştir. Bu durumda Pakdil, insanların acılarının sebebi olarak kirli mülkiyeti görmektedir. Bir başka deyişle, çağımızda mülkiyet kirli, eğri ve kanlıdır.²⁵² Pakdil'in düşüncesine göre, mülkiyet her zaman geri plandadır. Ona göre Tanrı ile yapılan sözleşmede de mülkiyet kavramı ön plana çıkmamaktadır.²⁵³ Pakdil'e göre, mülkiyetin insanı esir alması, insanın özgürlüğünü kısıtlamaktadır. Çünkü mülkiyet, özgürlüğün önüne geçmektedir. Bu bağlamda, inanç ile mülkiyet birbiri ile örtüşmeyip ters orantılıdır. İnsan, mülkiyetten arındırıldıkça inancına da o ölçüde yaklaşmış olmaktadır. Sonuç itibariyle, insanın inancından faydalanması/feyz alması için inancının mülkiyetten uzaklaştırılması ve arındırılması gerekmektedir.²⁵⁴

Konuyu kısaca mukayese edersek, Nuri Pakdil'in ele aldığı kirli mülkiyet kavramı, insanı esir alan ve çıkarıcılığa iten bir yapı olarak tanımlanabilir. Homo Economicus yaklaşımı da bireyselciliği ve çıkarıcılığı ön plana çıkararak benzer bir sistem sunar. Bu durumda her iki kavram da faydacılığı gözeterek sadece bireyin çıkarını düşünüp ve toplumsal çıkarı göz ardı etmektedir. Konunun önemli ismi Pakdil, mülkiyet kavramına Tanrı ile yapılan sözleşmede vurgulanmadığı için karşı durmaktadır. Dolayısıyla, mülkiyete karşı olmasının temel nedeni, Tanrı'nın mülkiyeti arka plana itmesidir. Pakdil'in düşünce dünyasının -kirli mülkiyet bağlamında- genel özeti olarak, mülkiyetin kirlenmesi insanı kutsal değerlerden uzaklaştırmaktadır. Pakdil, mülk edinmeye karşı mıdır? sorusuna cevap olarak, Pakdil, insanı inancından veya insanlığından uzaklaştıran mülkiyete karşı durmaktadır. Ona göre, insan mülkiyeti doğru bir konuma oturtmadığı sürece, mülkiyet insana acı verecektir. Pakdil, mülkiyeti sadece ön plana almamaktadır; insanın işine yarayan mülkiyeti değil, insana sahip olan, insanı esir alan "kirli mülkiyeti" reddetmektedir.²⁵⁵ Mülkiyetin sürekli sorgulanması, mülk edinmeye karşı olduğu anlamına gelmemektedir. Mülkiyet ve kâr ile mekanikleşen modern insanın mülkiyet algısının sorgulanması gerektiği vurgulanmaktadır.²⁵⁶

²⁵² Pakdil, *Bir Yazarın Notları II*, 99.

²⁵³ Nuri Pakdil, *Sınır Tanımayan Devrim Ateşi: Mektuplarım -Seçki-*, 2. bs (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019), 188.

²⁵⁴ Pakdil, *Sınır Tanımayan Devrim Ateşi*, 200.

²⁵⁵ Pakdil, *Sınır Tanımayan Devrim Ateşi*, 80.

²⁵⁶ Pakdil, *Konuşmalar 2*, 38.

3.2.İnanç veya İnkâr/inkârcılık

Türk Dil Kurumuna göre, inanç; gönülden bağlanma, inanma duygusu, inanılan şey,²⁵⁷ bir kabul, güven ve teslimiyet²⁵⁸ gibi anlamlara gelmektedir.²⁵⁹ Konunun önemli ismi Immanuel Kant'a göre, inanç, gücümüz dışındaki durumları Tanrı'nın tamamlayacağına olan güven anlamına gelmektedir.²⁶⁰ Konunun bir diğer özelliği olarak Paul Topinard'a göre, insanda kendi anlayışının üstünde bir şeye inanma eğilimi vardır. İnsanın bilinmeyene inanma yetisi içsel dürtüden kaynaklanmaktadır.²⁶¹

Bu hususta tarihte bugüne kadar gönderilen bütün peygamberlerin ortak çağrısı vardı; yeryüzünde tevhit inancını hâkim kılmak ve inkârcılık ile mücadele etmek. (Al-i İmran 64) Tarih boyunca ve peygamberler döneminde de inananlar olsa da inkârcılık da yaygınlık kazanmıştır. İnanç, bir kararlılık durumudur. İnancın olduğu yerde şüpheye yer yoktur.²⁶² Konunun bir diğer özelliği dini inanç insanları bunalımlardan, kuşkulardan kurtarıırken şiddetin, insani olmasının da önüne geçmektedir.²⁶³ Kant'a göre, gerçek din tektir fakat birçok inanç çeşidi olabilir. İnsanın zihni dinin ilkel dayanağıdır. Dolayısıyla dini inançlarda öğretilen doktrinlerin Tanrı'ya layık olması gerekmektedir. Bu bağlamda Vahiy, inanma ilkesiyle başlamaktadır. Kant, ahlaki inanç ve ahlaki inançsızlık ayırımına gitmektedir. Ahlaki inanç, ahlak kanunun insanlar tarafından uygulanması ve tanrısal yardıma layık olmaktır. Ahlaki inançsızlık ise insanda iyilik özünün değil de kötülük özünün bulunduğu inanmaktır.²⁶⁴

Konunun bir diğer önemli kelimesi İnkâr kelimesi; gizleme, saklama, yadsıma²⁶⁵ çirkin görmek, yadırgamak, bilmemek²⁶⁶ gibi anlamlara gelmektedir. İnkâr, dini emirlerin hepsini veya bir kısmını reddedip, kabul etmemektir. İnkâr, marifet/irfan sözcüğünün zıddı anlamına gelmektedir.²⁶⁷ İnkâr kelimesi küfür kelimesi ile eşanlamlı

²⁵⁷ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1186.

²⁵⁸ Hasan Özalp, *İslam Felsefesinin 100'ü* (Ankara: Otto, 2017.), 123.

²⁵⁹ Özalp, *İslam Felsefesinin 100'ü*, 123.

²⁶⁰ Hasan Tanrıverdi, "Immanuel Kant'ın İman Anlayışı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, sy 2 (2012): 189.

²⁶¹ Topinard, *Anthropology*, 152.

²⁶² Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, 3. bs (Ankara: DİB yayınları, 2017), 19.

²⁶³ Rene Girard, *Şiddet ve Kutsal*, çev. Necmiye Alpay, 1. bs (İstanbul: Kanat Yayınları, 2003), 192.

²⁶⁴ Tanrıverdi, "Immanuel Kant'ın İman Anlayışı", 137,142,143,154,195.

²⁶⁵ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1194.

²⁶⁶ Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, 22.

²⁶⁷ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 409.

bir kelimedir. Bu hususta “örtmek” anlamına gelen küfür kelimesi, dinin esaslarından bir veya birkaçını inkâr edip yalanlamak manasında da kullanılır. Bu durumda Allah’a ortak koşmak aynı zamanda küfür kabul edilen inançlardan biridir. Küfür, inancın zıddı ve şükürsüzlüktür. Putperestlik ise ortak koşma, eş koşma anlamlarına gelmekte olup küfür ile aynı kefedede görülmektedir.²⁶⁸ Peygamberin getirdiklerini kabul etmek, tasdik etmek iman olurken bunları veya bunlardan birini inkâr etmek küfür inancına girmektedir.²⁶⁹ İnanç eyleminde kabul edilen kutsallar, inkâr eyleminde kısmen de olsa reddedilmektedir. Konunun bir diğer özelliği olarak dinlerin merkezinde farklı inançlar vardır. Örneğin, İslam’ın merkezinde Tevhit inancı varken Hristiyanlığın merkezinde teslis inancı, yani şirk vardır. Konunun önemli isimlerinden Toshihiko Izutsu buna İsa Mesih’in Tanrılaştırılmasını örnek olarak vermektedir.²⁷⁰

Bu bağlamda Nuri Pakdil’e göre, şehadet kelimesi ile insan, inancı seçmektedir. Çünkü o hayatı boyunca inancını savunmuştur. Pakdil, halkının geleneklerine, inançlarına bağlı olmasıyla tanınmaktadır. Bir başka deyişle Pakdil’in düşünce yapısı, halkının inanç bağlarıyla örtüşmektedir. Konunun bir diğer özelliği olarak Pakdil’in düşüncesine göre, inanç eyleme dönüşmek zorundadır çünkü inancın somut hali eylem halidir. Pakdil’in düşüncesine göre, insanın korkusunun nedenlerinden biri de insanın Tanrı’nın (inancının) yerine başka şeyleri koyması yatmaktadır. Tanrı yerine konulan her şey insanda korkuyu artırmaktadır. Pakdil’e göre, insanda korkunun artmasının altında yatan bir diğer sebep, insanın inancından/Tanrı’dan uzaklaşmasıdır. İnsan inancından/Tanrı’dan uzaklaştıkça korkusu artmaktadır. Dolayısıyla insanı ortada tutan düşünce, Tanrı inancıdır/düşüncesidir.²⁷¹

3.2.1.Bağımsızlık Savaşı: “İnancın Puta Savaşı”

Bölümün bir diğer önemli kavramı Put, doğaüstü gücü olduğuna inanılan canlı veya cansız nesne, tapınma nesnesi gibi anlamlara gelmektedir.²⁷² İnsan bazen Tanrı’yı kabullenmese de tapma olayını gerçekleştirmektedir. Bir başka deyişle, din/Tanrı olmasa

²⁶⁸ Toshihiko Izutsu, *Kuran’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, 5. bs (İstanbul: Pınar Yayınları, 2013), 213.

²⁶⁹ Ömer Faruk Harman, *İlmihal, İman ve İbadetler*, 18. bs, c. 1 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 78,79.

²⁷⁰ Izutsu, *Kuran’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 213,214.

²⁷¹ Pakdil, *Biat I*, 11,67,85.

²⁷² Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1954.

da insan tapacak bir şeyler bulmaktadır.²⁷³ Bu durumda tarihte dinsiz insanlar olsa da dinsiz toplumlar olmamıştır. Çünkü insanın yüce bir yaratıcıya iman etmesi insana güç vermektedir. İnsan/insanoğlu, sağlam bir irade ile özgürlüğünü ve hürriyetini Tanrı'ya (Allah'a) bağlanarak gerçekleştirmektedir.²⁷⁴

Bu bağlamda İslam dininde peygamberlerin ortak savaşı inancın puta savaşıydı. İslam inancından beslenen Pakdil'e göre de insanın inancı puta karşı savaş vermektedir. Dolayısıyla bu bir bağımsızlık savaşı mücadelesidir. Bu bağımsızlık savaşı insanın inancının puta karşı savaşıyken, mümin de putla barışık olmamalıdır.²⁷⁵ Konunun bir diğer özelliği, insanlığın önüne tapınılması için put bırakılmaktadır. İnsan önüne bırakılan puttan ancak dinç bir zihin ile düşünerek kurtulacaktır.²⁷⁶

Bu bağlamda Nuri Pakdil'in heykel düşüncesine bakış açısı da farklıdır. Pakdil'in inancına göre, heykel düşüncesinin kaynağı puta dayanmaktadır. Çünkü put, Tanrı fikrinin karşısında yer almaktadır. Bundan ötürü Putun hayat bulması demek düşünen, sorgulayan insanların ezilmesi demektir.²⁷⁷

Sonuç olarak, Nuri Pakdil'e göre, inanç eyleme dönüşmelidir ve Tanrı yerine konulan her şey insanda korkuyu artırmaktadır. İnsan, Tanrı'dan uzaklaştıkça korkusu artarken onu ortada tutan düşünce ise Tanrı düşüncesidir. Din olmadan da insan tapacak bir şeyler bulmaktadır. Heykel düşüncesinin kökeninde put barınmaktadır. Pakdil'e göre, savaşların kökeninde Tanrısızlık vardır ve Tanrısızlık da insanlığın tam özgürleşememesine neden olmaktadır. Modern çağda modern insanın suçu: Tanrıyı yeterince değerlendirememesidir.²⁷⁸ Tanrının mutlak birliğini zedeleyen put düşüncesidir. Tanrı'nın Kur'an'da buyurduğu birlik dışında kalan put düşüncesi, insanın bağımsızlığını kısıtlamaktadır. Pakdil'in putlara yüklediği anlam, Kur'an'ın Allah dışında tapınılan varlıklara yüklediği anlam ile benzerlik içindedir: Allah'ın dışında faydasız, zararsız ve anlamsız nesnelerdir. Bu benzerliklerden biri de putların insanı ruhsal veya manevi bir yozlaşma sürecine sokmasıdır.²⁷⁹

²⁷³ Şeriati, *İnsan*, 295.

²⁷⁴ Günay Tümer, "Dinin Toplum Hayatındaki Yeri ve Önemi", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 1996, 136,137.

²⁷⁵ Pakdil, *Anneler ve Kudüsler*, 103.

²⁷⁶ Pakdil, *Bir Yazarın Notları II*, 25.

²⁷⁷ Pakdil, *Konuşmalar 2*, 55.

²⁷⁸ Pakdil, *Biat II*, 77.

²⁷⁹ Pakdil, *Bir Yazarın Notları II*, 25,89.

3.3.Din

3.3.1. Dinin Kelime Anlamları

Din kelimesi, “deyn” mastarından türemiş, Arapça bir kelime olup itaat, adet, ceza, mükafat, hesap,²⁸⁰ ilahi nizam, yol (d-y-n)²⁸¹ insanlar arası bir bağ²⁸² gibi anlamlara gelmektedir. Din Tanrıya, doğaüstü güç ve kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistematik hale getiren bir kural, töre, sembol, düzen ve kurumdur.²⁸³ Filologlara göre, din kelimesinin üç kaynağı vardır. 1- İbrani bir kökten Arapçaya geçmiş “hüküm” anlamına gelmektedir. 2- Saf Arapçada örf- adet anlamına gelen din ve 3- Avesta’da “daena” veya İran’daki “den” kelimesine dayanmaktadır.²⁸⁴

3.3.2.Dinlerde Din ile İlgili Kavramlar/Kelimeler

Din kelimesi Batı’da “religio ya da religion”²⁸⁵ terimi ile ifade edilirken Yunancada, saygı, Latince ise saygı, itina, tâzim edilen şey gibi anlamlarda kullanılmıştır.²⁸⁶ Yahudilikte/İbranicede “religion” kelimesine karşılık olarak “abodath elohim,”²⁸⁷ daha sonra ise “kanun, hüküm, yargı” anlamına gelen “dath” (dat) (Batı’da religion) kelimesi Arapça din kelimesi ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Yahudi kaynaklarında “tora” kavramı eskiden din anlamında kullanılmış olsa da bugün hala din anlamında “tora” kelimesi kullanılmaktadır.²⁸⁸

Bu bağlamda Hristiyanlar batıl inançları ifade etmek için religio kavramını kullanmaktadır. Kendi dinleri için “vera religio” (gerçek din) ifadesini kullanmaktadır.²⁸⁹ Sanskritçe din “dharma” kelimesi ile ifade edilirken Hinduizm için “sanatana dharma”

²⁸⁰ Osman Taştekin, *Kavram Atlası Eğitim ve Din Eğitimi 1*, Eylül (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 238.

²⁸¹ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 121.

²⁸² Yvonne Yazbeck Haddad, “Kur’an’da ‘Din’ Teriminin Anlamı”, çev. Ahmet Güç, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy 1 (2000): 637.

²⁸³ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 669.

²⁸⁴ Günay Tümer, “Çeşitli Yönleriyle Din”, *Ankara Üniversitesi İlah Fakültesi Dergisi* 28, sy 1-4 (1986): 214-21.

²⁸⁵ Şinasi Gündüz, ed., *Dünya Dinleri*, 3. bs (İstanbul: Miletinhal yayınları, 2020), 16.

²⁸⁶ Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu*, 49.

²⁸⁷ İsmail Taşpınar, *Dinler Tarihine Göre Dinin Tarihi, Tasnifi, Kaynağı ve İslam’ı Diğer Dinlerden Ayıran Özellikler*, 1. bs (İstanbul: Kur’an Çalışmaları Vakfı, 2016), 251.

²⁸⁸ Baki Adam, “Yahudilikte Din Kavramı ve Din Anlayışı”, *Dinler Tarihi Derneği Yayınları* 2 (2000): 130-32.

²⁸⁹ Ömer Faruk Harman, “Yeni Ahid’de Din Ve Din Anlayışı”, *Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, sy 2 (2000): 72.

(ezeli ebedi din) ifadesi kullanılmaktadır. Eş-Şehristânî ise ilahi vahiy kaynaklı olmayan dinleri din olarak nitelendirmemektedir.²⁹⁰

Din kolektif şuura sahip olup insanlar arasında bir bağ olarak görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'de de birçok yerde din kelimesi geçmektedir.²⁹¹ Bu durumda Kur'an'da din kelimesinin yanında kullanılan millet kelimesi de din ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Konunun önemli isimlerinden Seyyid Şerif Cürcânî'ye göre, din ile millet birdir. Millet kelimesi de bazı ayetlerde din anlamında kullanılmıştır.²⁹² Konunun bir diğer özelliği dinler, sakramental (Tanrı eşyalarında aranmıştır. Yahudilerde Tanrı'nın sandığı, Hindularda Ganj Nehri ve Romalı Katolikte, ekmek ve şarap vb.), profenik (beşer tarihi olaylarında, inanç, ahlak) ve mistik (mistik/vasıtasız tecrübe) diye üç gruba ayrılmaktadır.²⁹³

3.3.3.Din Tanımlamaları ve Mukayesesi

Dinin gerçekliği ilk insandan beri vardır. İnsanlar Tanrı tarafından dine inanmaya zorlanmadığı için kendi tercihlerinin sonucunda dini kabul eden olduğu gibi kabul etmeyen, dinden kopan/sapan ve dini tahrif eden insanlar da olmuştur.²⁹⁴ Bu sebeple din konusunda bütün tanımların kabul görmesi veya tek bir tanımın kabul görmesi gibi bir anlayışın olduğunu söylemek pek de mümkün görünmemektedir. Dinin tanımının yapılmasını zorlaştıran bazı etkenler vardır. Bu etkenlerden ilki, din kelimesinin çok geniş bir kullanım alanına sahip olmasıdır. Bir diğer etken ise din kelimesi, anlaşılması ve tanımlanması konusunda gizemli bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Mustafa Alıcı'ya göre, dini anlamlı kılan ya dinler gibi adetler ya da dindarların duyguları, deneyimleri ve ayinleridir.²⁹⁵

İslam bilginleri tarafından kabul gören bir din tanımını vermek zor olsa da ilmihalde din, akıl sahibi insanları kendi seçimleriyle bizzat hayırlı olan şeylere götüren ilahi bir kanun²⁹⁶ olarak tanımlanmıştır. Başka bir tanım ise din, insanın mutlak bir

²⁹⁰ Tümer, “Çeşitli Yönleriyle Din”, 218.

²⁹¹ Haddad, “Kur'an'da ‘Din’ Teriminin Anlamı”, 632,637.

²⁹² Izutsu, *Kuran'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 84.

²⁹³ William P. Alston, “Din”, çev. Günay Tümer, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1970, 172.

²⁹⁴ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 121,122.

²⁹⁵ Mustafa Alıcı, *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (İstanbul: Rağbet yayınları, 2017), 99,100.

²⁹⁶ Harman, *İlmihal*, 1:4.

güce inanma/tapınma ve diğer insanlarla ilişkilerini düzenleyen bir kurumdur.²⁹⁷ Konunun bir diğer önemli ismi Ninian Smart'a göre din; ritüel, mitolojik, doktrinel, ahlaki, sosyal ve tecrübi boyutlu bir canlıyken²⁹⁸ Schmidt'e göre din, fizik ötesi bir veya birkaç varlığın kabul edilmesi ve bağımlılık duymak demektir.²⁹⁹

Bu bağlamda din, insanın bir yaşam tarzını ifade etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de özel anlamda din kelimesiyle İslam kastedilmiştir. (Al-i İmran 3/19) (el-Maide 5/3) konunun bir diğer özelliği Aydınların ilgilendikleri alandan ve içinde bulundukları toplumdan/kültürden bağımsız bir din tanımı yaptıkları söylenemez. Şinasi Gündüz'e göre din, insanın kendisine ve diğer insanlara karşı ilişkilerini tutum, eylem, inanış ve tefekküre dayalı incelemelerini içeren bir sistemdir. Bu özelliğiyle yapılan din tanımı, geleneği de kapsamı içerisine almaktadır.³⁰⁰

Batı'da da birçok din tanımlamaları yapılmıştır fakat üzerinde ittifak edilen bir din tanımını yapmak çok da mümkün görünmemektedir. Batı'da yaygın olan tanım olarak din; insanın tanrı, metafizik alem ve kutsallara yönelik inançlar ve pratikler sistemidir.³⁰¹ Bir başka deyişle din, inançlı bireylerini manevi topluluk (kilise) olarak bir araya getirmektedir.³⁰² Konunun bir diğer önemli isimlerinden Rudolf Otto'ya göre din, kutsal ile ilişki, Durkheim'e göre birliği sağlayan ayin ve inançlar sistemi olup³⁰³ dinin kökeni ise topluma dayanmaktadır.³⁰⁴ Martin Buber'e göre din, bir duygu olup Tanrı ile insan arasında doğrudan bir ilişkilidir. William James de ona benzer bir yorum yaparak dini özel ve kişisel bir duygu olarak tarif etmiştir.³⁰⁵ Durkheim'e göre din, insanın kendi özüne ve âleme yönelik deneyimlediği ilk fikirlerin kaynağıdır. Dolayısıyla din, bütün insanlık ile ilgili görüşler içermektedir. Bu bağlamda din, bütün insancıl ve ilmi kurumların kaynağını oluşturup düşüncesini zenginleştirmektedir.³⁰⁶ Kant'a göre din, ödevin

²⁹⁷ Taştekin, *Kavram Atlası*, 238.

²⁹⁸ Ninian Smart, "Din ve İnsan Tecrübesi", çev. Ali İhsan Yitik, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992, 426-37.

²⁹⁹ Ramazan Adıbelli, "Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, sy 50 (2009): 127.

³⁰⁰ Gündüz, *Dünya Dinleri*, 16,17.

³⁰¹ Gündüz, *Dünya Dinleri*, 16.

³⁰² Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu*, 49.

³⁰³ Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş dinler-mezhepler-yeni dini hareketler*, 8. bs (Konya: Literatürk academia, 2017), 19.

³⁰⁴ Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu*, 48.

³⁰⁵ Aydın Topaloğlu, *Teizm Ateizm Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları* (İstanbul: İz yayıncılık, 2020), 193.

³⁰⁶ Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu*, 29.

(görevin) ilahi emir olarak kabul edilmesidir. Konunun bir diğer özelliği ahlaki ödevler bir nevi Tanrı tarafından verilmiş vahyin bir çeşidi olarak görülebilmektedir. Bu sebeple Tanrı, ahlak kanunlarına aykırı davranmaz. Çünkü ahlak kanunları Tanrı'nın emirleridir. Ahlak kanunlarını koyan Tanrı olduğuna göre Tanrı ile ahlak kanunları arasında da bir uyum vardır. Bu durumda davranışlar, din sayesinde mükemmellik kazanmışken, din olmadan ahlak kanunlarından yoksun kalınmaktadır. Çünkü din, ahlaklı olmayı şart koşturmaktadır. Bu özelliğiyle dinlerin ortak amacı ahlaklı bireylerin yetiştirilmesidir. Bu konuda ahlaklı olmak için dinin olmasına gerek yoktur; ahlaklı olmayı sağlayan, pratik akıl olabilmektedir gibi farklı görüşler de bulunmaktadır.³⁰⁷

Konunun bir diğer önemli ismi, dinler tarihçisi (teolog) Pierre Daniel Chantepie de la Saussaye'nin düşüncesine göre, din tüm insanlığın ortak malı olup, dinin ana konusu Tanrı'dır. Dindeki tüm eylemler Tanrı'ya yöneliktir. İnsan, din konusunda Tanrı'ya dayandırılmayan şeyleri kavramaktan aciz kalacaktır. Din, canlı bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰⁸ Hollandalı ilahiyatçı William Brede Kristensen'in düşüncesine göre, din tarihsel bir olgu da olsa değişime karşı durmaktadır ve tarih boyunca evrim geçirmemiştir. Fakat dinin özünü anlamak pek de mümkün değildir. Çünkü din sonsuzdur ve sonsuz olan bir şeyi sonlu bir şeyin tam manasıyla anlaması mümkün değildir.³⁰⁹ Bir diğer dinler tarihçisi olan Gerardus van der Leeuw de dini, insan ile İlah arasındaki ilişkiye bağlamaktadır ve ona göre din, insanın güç ile karşılaşmasıdır. Yüce varlık "güç" tür ve insan dine olağanüstülük atfetmektedir. Leeuw'e göre, din ile kültür iç içedir ve kültürlerin dini olduğu kadar dinler de kültürleri oluşturmaktadır. Leeuw'e göre, dinin yatay ve dikey boyutu olmak üzere iki boyutu vardır. Dikey boyut vahiy olurken yatay boyut beşerî tecrübe boyutudur.³¹⁰

Konunun bir diğer önemli ismi Friedrich Max Müller'in (1823-1900) din tanımlamasında etimolojik yöntem, tarihsel yöntem ve dogmatik yöntem olmak üzere üç yöntem kullanılmaktadır. Tarihsel din tanımlamaları bağlamında Müller'e göre, din kavramı (religio) ölümsüz ilahlara tapınmak iken bazen kutsal güçlere yönelik düşünceyle

³⁰⁷ Tanrıverdi, "Immanuel Kant'ın İman Anlayışı", 197,200.

³⁰⁸ Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 171.

³⁰⁹ Alıcı, *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, 205.

³¹⁰ Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 245,247.

yoğrulan bir tazim (religio), bazen de dinimiz, ilahlara tapınma ve inanç olarak kullanılmıştır. (Yeni Ahit)³¹¹

Müller'e göre, insanlar dindar kategorisindedirler. Müller, doğal din kavramını kullanıp insanların dinsiz olamayacağını çünkü insanın olduğu her yerde dinin var olduğunu ifade etmektedir. Onun düşünce dünyasına göre, kutsal/kutsal varlık sonsuz iken din de sonsuzluk ve sonsuzluğun algılanmasıdır. Müller'e göre, dinler birbirinden farklı görünse de öz itibariyle aynı tohumdan gelmektedir. Bundan dolayı gelecekte dünyada hüküm sürecek tek bir din anlayışı da mevcuttur. Bu bağlamda insan ile Tanrı arasında ezelden gelen bir ilişki, bir birlik vardır. Din, insana sadece Tanrı'yı tanıtmamalı aynı zamanda insana kendisini de tanıtmalıdır. Kendisini tanıyan insan Tanrı'yı da tanıyacaktır. Müller'e göre, din insanı Tanrı'ya bağlamaktadır. Çünkü dinin gerçek anlamı da budur.³¹²

İskoç geleneğinin filozofu David Hume düşüncesinde din; dinsel inanışlar, dinsel uygulamalar olup insanın hayatında gözlemlenebilir önemli bir etkidir. Bu durumda dinin bireyler ve gruplar üzerinde birtakım etkileri vardır. Dolayısıyla doğa ve içindekiler bir yaratana tanıklık ederken, araştırmacıların da gerçek Tanrıcılık ve dinin ilkelerini görmezden gelmesi mümkün görünmemektedir.³¹³ Konunun bir diğer önemli ismi Nathan Söderblom'a göre, din bireysel, ruhani bir şey ve kişisel bir olgu olup kitlelere ait bir ürün değildir. Ona göre, dinin tarihi insanın öncesine kadar dayanmaktadır. Bir başka deyişle din, insandan daha eski bir tarihe dayanmaktadır.³¹⁴

Konunun bir diğer önemli ismi Adam Smith'e göre din, insanı teselli edip kötülüğe korku salabilen tek şeydir. Din insanı kötülüklerin çekiciliğinden koruyorken erdemin uygulanması için insana motivasyon da sağlamaktadır. Dini ilkeler insanın eyleminde tek övülmesi gereken motivasyonlardır.³¹⁵

Antropoloji bilimine göre din, inanç veya öğretinin kurumlar aracılığıyla ilkelere bağlanmış halidir. İnsanlar dini çeşitli ibadet biçimleri ile yaşamaktadırlar.³¹⁶ Antropoloğa göre din kavramı insanın kutsal olarak kabul ettiği "öte dünya inancının"

³¹¹ Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 33.

³¹² Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 39-41,53.

³¹³ David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, 6. bs (Ankara: İmge Kitabevi, 2019), 26,35.

³¹⁴ Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 325.

³¹⁵ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (Brasil: Meta Libri, 2006), 152.

³¹⁶ Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu*, 4.

kişinin içinde yaşadığı alana olan etkisinin yansımasıdır.³¹⁷ Din, bireysel ve toplumsal bir fenomendir. İnsan, dinin sunduğu ritüeller ve ayinlerle birlikte içinde yaşadığı topluma uyum sağlamaktadır.³¹⁸

Din psikolojine göre din, tabiat üstü ilahi/mukaddes bir varlık ile kurulan ilişkilerin bütünüdür. Din, aynı zamanda kutsal olana bilinçli bir bağlılıktır. Din bireyin ahlaki davranışlarını ve ibadetlerini güdülemektedir. Dolayısıyla dinin temelinde kutsal/tabiat üstü bir varlık yer almaktadır. Bu bağlamda kişinin Tanrı ile kurduğu içsel ve şahsi bir gerçeklik olarak inananın iç dünyasında etkili olmaktadır. Bir başka deyişle Psikolojik anlayışa göre din, en azından yaygınlaştırılmış fikirleri, inanışları ve kalıpları; insanların popülasyonunu, manevi yönden bütüncül bir kavrama biçimini, gerçekliğin bir yorumunu ve manasını içermektedir. Din, kişilerde bir bağ duygusu ve sadakat hissi uyandırmaktadır.³¹⁹ Din; yolunu kaybeden, kendisine yabancılaşan ve fitrattan uzaklaşan insan için bir çıkış; insanın kaygılarını gideren, güven veren, hayatı anlamlandıran bir umuttur. Bir başka deyişle din; insanın insana, insanın kendisine ve insanın yaratıcısına karşı ilişkilerini düzenleyen, fitrata en uygun inanç olup ahlaki ilkeleri, insanın anlam arayışının cevaplarını ve doğru bir hayatın ilkelerini içermektedir.³²⁰

3.3.4. Dinlerin Kökeni: Teolojik ve Antropolojik Bir Mukayese

Dinlerin kökeni nedir ve nasıl ortaya çıkmıştır gibi sorulardan yola çıkarak dinlerin kökenine dair fikirler dinler tarihi, antropoloji, psikoloji ve sosyoloji gibi çeşitli bilim dallarının bakış açısıyla verilmektedir. Dinlerin kökeni hakkında farklı görüşler mevcuttur. Çünkü dinlerin kökeni, insanlık tarihinin en karmaşık ve çok boyutlu konularından biridir. Din ve Tanrı kavramının insan, toplum ve Tanrı olmak üzere üç kaynağı bulunmaktadır. İnsan, düşünerek var oluştaki bazı yeteneklerle Tanrı ve din kavramına erişmektedir. İnsan şuuru, "transendental" (aşkın, üstün) bir varlığın bulunduğunu hissetmektedir.³²¹ Dinler farklı gruplara ayrılmaktadırlar. Örneğin, Tanrı

³¹⁷ Tunç, "Din Çalışmalarında Antropoloji", 48.

³¹⁸ İbrahim Hakkı Kaynak, "Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekânın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 39 (2016): 445.

³¹⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 39.

³²⁰ Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu*, 81.

³²¹ Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", 222.

merkezli dinler olduğu gibi Tanrı merkezli olmayan dinler de bulunmaktadır. Her dinin kendine özgü nitelikleri bulunmaktadır.³²²

Dinin kaynağı/kökeni hakkında, dinin tanımı gibi farklı tanımlar yapılmıştır. Herbert Spencer düşüncesi de -Tylor gibi- insanlığın ilk dininin animizm olduğunu ifade ederken Spencer, buna ilaveten atalara tapınmanın dinin ilk kaynağı olduğunu ifade etmektedir. Müller ise dinin kaynağı olarak natüralizmi öne sürmektedir. Müller'e göre, Natüralizm ilk din iken E. Durkheim'e göre, ilk din totemizmdir. Darwin, canlıların evrim sürecini din alanına uygulamışken, Adrew Lang, başlangıçta ilkel yüce Tanrı inancı bulunmakta olduğunu ifade etmiştir. Freud ise dini inançların bilinç altından kaynaklanan bir bunalımdan çıktığını ifade ederken, Karl Marx ise dinin toplumun ekonomik koşulları tarafından belirlendiğini savunmaktadır. Edward Burnett Taylor düşüncesine göre dinin kökeni Animizmdir.³²³ Bu bağlamda Animizm, dinin ilk aşamasıdır ve zamanla politeizm ve monoteizme evrilmiştir. Dolayısıyla dinin kökeni ve gelişimi animizm, manizm, tabiat inancı, fetişizm, politeizm ve monoteizm şeklindedir. Ona göre din, kültürel bir evrensel olgudur. Tylor'ın aksine Maret'e göre ise dinin kaynağı animatizmdir. Animatizm ise her varlığın bir canı veya ruhu bulunduğunu ifade etmektedir.³²⁴ Dinin kökeninin büyüsel inançlara bağlayan ve bu alanda öncülük eden J.G. Frazer'e göre dinin kaynağı büyüye³²⁵ dayanmaktadır. Frazer'e göre, din olgusu beşer üstü güçlerle uzlaşmadır. İnsanlığın zihinsel evrim safhalarını "büyü", "din" ve "bilim" safhaları oluşturmaktadır.³²⁶ Emile Durkheim³²⁷ ve Freud düşüncesine göre de dinin kökeninde totem bulunurken Tanrı da tabiatın dışında bir sığınaktır.³²⁸ Konunun bir diğer önemli ismi Huxley de Freud'cu bir yaklaşım ile dinin kaynağı olarak insanın korku ve saygısından meydana geldiğini ifade etmektedir.³²⁹

Dinler Tarihçisi Cornelis Petrus Tiele göre, dinin kaynağı insanın sonsuzu sahiplenmesi ile ortaya çıkmaktadır. İnsanın sonsuzu sahiplenirken farkında olup

³²² Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu*, 13.

³²³ Robert S. Ellwood ve Gregory D. Alles, *The Encyclopedia Of World Religions Revised Edition* (New York: Dwj Books Llc, 1998), 384.

³²⁴ Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu*, 53,56.

³²⁵ Ellwood ve D. Alles, *The Encyclopedia Of World Religions Revised Edition*, 384.

³²⁶ Mustafa Alıcı, "Din Antropolojisinin Kurucularından James George Frazer (1854- 1941)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, sy 2 (2010): 21,31.

³²⁷ Tunç, "Din Çalışmalarında Antropoloji", 51.

³²⁸ Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu*, 163.

³²⁹ P. Alston, "Din", 166.

olmaması önemli değildir. Akıl yürütmenin doğal bir sonucu olarak din çıkmaktadır. Bir başka deyişle, insan düşünerek Tanrı inancına ulaşacak ve düşüncenin son noktası Tanrı inancı olacaktır. Tiele ve Müller'in din anlayışı birbirine benzemektedir. Bir başka ifadeyle, insan ile Tanrı arasındaki ilişki olup Tanrı'ya kesin duyguyu ifade etmektedir. O da Müller gibi dinin beşerin zihniyle ifade edilebileceğini belirtmektedir. Tiele göre, bütün dinlerde insanın ilahi güce duyduğu inanç, insanın yaratıldığına ve kaderinin varlığına inancı ve bütün insanların tabiatında var olan inanç şeklinde üç temel inanç bulunmaktadır. Dinin kendi özü, sonsuza kadar kalıp değişmeyecektir. Bundan ötürü değişecek olan tek şey ise dinin şekil bakımından değişmesidir. Tiele göre, din de insan gibi sonsuza kadar yaşayacaktır. Friedrich Heiler'a göre, din insanın aşkın gerçeklik ile olan ilişkisidir. İnsanın birlikteliği ibadetlerde ortaya çıkmaktadır. Heiler, dinin merkezine duayı yerleştirmektedir.³³⁰ Bu bağlamda din, bireysel ve toplumsal bir fenomendir. İnsan, dinin sunduğu ritüeller ve ayinlerle birlikte içinde yaşadığı topluma uyum sağlar. Dinin temel ögesi kutsaldır.³³¹ İslam alimlerine göre, dinin tek kaynağı ilahi vahiydir.³³² İslam dini ise dinin kaynağı olarak Allah'ı görüp merkeze Allah'ı koymuştur. İslam'da din evrensel varlık özelliklerini temsil ederken aynı zamanda fitrata uygun değerler sunmaktadır.³³³

Konunun merkezinde yer alan bir diğer önemli isim Nuri Pakdil'e göre dinin kaynağında İslam bulunmaktadır. Bundan ötürü dinden anlaşılan/anlaşılması gereken İslam'dır/Mutlak Kitap'tır. Çünkü İslam'ın dünya düşüncesini oluşturan mutlak kitap doktrindir. Pakdil'e göre, din etkili inançtır ve etkili düşünmektir.³³⁴ Konunun bir diğer özelliği olarak Pakdil'in din anlayışı, Kur'an'ın din anlayışı ile örtüşmektedir. Kur'an'a göre, din İslam'dır. (Ali İmran 3/19) Pakdil'in düşüncesi de bunu yansıtmaya çalışmaktadır. Kur'an'da, din kelimesi diğer inançları da ifade etmek için kullanılmış olsa da (el-Kafirun 109/6) özel olarak İslam'ın kastedildiği ayetler vardır. (Al-i İmran 3/19) Bu bağlamda Pakdil'in din, İslam'dır³³⁵ düşüncesinin temelini Kur'an'dan geldiğini söylemek mümkündür. Pakdil'in düşüncesine göre din, insanların birbirleriyle huzur ve

³³⁰ Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 134,135,410.

³³¹ Kaynak, "Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekânın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı", 445.

³³² Taşpınar, *Dinler Tarihine Göre Dinin Tarifi, Tasnifi, 'Kaynağı ve İslam'ı Diğer Dinlerden Ayıran Özellikler*, 124.

³³³ Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu*, 8,30,31,48.

³³⁴ Pakdil, *Biat I*, 96.

³³⁵ Pakdil, *Biat III*, 96.

barış içerisinde yaşamalarını sağlamaktadır. Dolayısıyla dinin büyüğü bir gücü bulunurken birçok sevgi de dinden kaynaklanmaktadır. Mesela, Pakdil'e göre yurt sevgisi ve bağımsızlık sevgisi gibi değerler dinden kaynaklanmaktadır.³³⁶ Nuri Pakdil'e göre - tartışmaya açık bir konu da olsa-, Türkiye'de dine karşı olmak aynı zamanda insana da karşı olmaktır. Pakdil, halkın böyle düşündüğünü böyle anladığını ifade etmektedir.³³⁷

3.3.5.Din Hakkında Bazı Olumsuz Görüşler

Dinin ne olduğuna ve din hakkında olumlu görüşlere değindikten sonra, olumsuz görüşlere değinmek de faydalı olacaktır. Dini ilerlemenin önünde engel olarak gören düşünürler ve akımlar olduğu gibi dini gereksiz olarak gören düşünür ve akımlar da bulunmaktadır. Bu durumda dini beşerin sahte mutluluğu, hayal kırıklığı ile açıklayan düşünürler; insanın asıl mutluluğunun dinin ortadan kalması ile olabileceğini savunmaktadırlar. Onlara göre, din üst düzey insanların kullandığı bir araçtır. Din kalkarsa insanın bu durumu da ortadan kalkacaktır. Toplumlar dinle pasif hale getirilmektedirler.³³⁸

Pozitivizme göre, gerçek bilginin kaynağı din olamaz, çünkü bilginin kaynağı ampirik bilgilerdir. Bir şey ölçülebilirse o şey örnek olabilmektedir. Bir başka deyişle, Pozitivizme göre metafizik ve din insanların ilerlemesinin önünde durmaktadır. Auguste Comte'nin "Üç Hal Yasası", dinin ve metafiziğin sona erdiği dolayısıyla bilim ve akıl çağının başladığını savunmaktadır. Comte; dinlerin etkisini yitirdiğini ifade etse de insanlar ve toplumlar için dinin hala gerekli olduğunu bunun için pozitivizm ve bilim çağına uygun bir dine ihtiyaç duyulduğunu vurgulamaktadır.³³⁹

Konunun bir diğer özelliği olarak Kapitalizmin sınıf yapısını değiştirmek ve üretim şeklini dönüştürmek gereklidir. Dinin kaybolması ve insanların gerçek doğalarının farkına varabilmesi için din eleştirisi yapmak önemli bir hal almaktadır. Yabancılaşmayı aşmak için dini sorgulamak gerekmektedir. Freud'a göre din, insanın zihnini geliştiremediği ve aciz olduğu zamanlarda ortaya çıkmıştır.³⁴⁰ Bu bağlamda Freud, din nevrurdur derken Skinner ise dinin batıl bir davranış olduğunu ifade etmektedir. Watson

³³⁶ Pakdil, *Biat III*, 63.

³³⁷ Pakdil, *Biat I*, 117.

³³⁸ Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu*, 165.

³³⁹ Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu*, 23,25,26.

³⁴⁰ Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu*, 163,164.

dini "Orta Çağcılığın savunma duvarı" olarak görmektedir.³⁴¹ Marks'a göre, din kendisini kaybeden birinin kendisinin farkına varmasıdır. Ona göre, dine karşı açılan savaş evrene karşı açılmıştır. Din bir taraftan çaresiz varlığa çare, ruhsuz varlığa ruh olurken bir taraftan halkın afyonu da olmaktadır.³⁴² Marksizm'e göre, din hurafe ve büyüye dayanmaktadır. Mutlak kudret insanların kendi tasavvurlarının ürünleridir.³⁴³

Sonuç olarak Kant'a göre din, öğretinin/ödevin ilahi emir olarak kabul edilmesidir ve ahlaki ödevler Tanrı tarafından verilmiş bir vahiy olarak görülürken Pakdil'de "kutsal ödev" sözcüğü önemli bir yere sahiptir ve insanın mücadelesi kutsal ödev içindir. Kısacası dinin kaynağı: Herbert Spencer ve Edward Burnett Taylor animizm, Müller natüralizm, Emile Durkheim ve Freud totemizm, Darwin evrim, Karl Marx hem ekonomik koşullar hem de büyü ve hurafe, Maret Animatizm, J.G. Frazer Büyü, Friedrich Heiler Dua, Leeuw Tanrı ve Pakdil ise Vahiy gibi olguları dinin kökenine/kaynağına yerleştirmektedir.

Din tanımlarının/tanımlamalarının merkezinde aşkın/yüce, kutsal bir düşünce vardır ve içinde bulunulan kültürün, toplumun, çevrenin etkisinden ve dindarların duygularından bağımsız bir din tanımı yapmak zordur. Pakdil'e göre din, Kutsal kitabın (Kur'an'ı Kerim/Kutsal Ödev) ilkeleri/öğretileridir.

3.4.Kutsal, Mukaddes veya Mübarek Fenomenler

Kutsal; dini bir saygı uyandıran, tapınılacak, üstüne titrenilen varlık, Tanrı'ya adanmış, tanrısal olan ve kutsi, mukaddes,³⁴⁴ temiz ve mübarek gibi anlamlara gelip “k-d-s” kelimesinden türemiştir.³⁴⁵ Mübarek ise kutsal olan, uğurlu, verimli, bereketli gibi anlamlara gelmekte³⁴⁶ ve “k-d-s”, Allah'ın sıfatlarından biri olarak Kur'an'da geçmektedir. (Cuma, 62/1) Kutsal, Türkçede ise kut kelimesinden türetilmiştir. Kut kelimesi, saadet, devlet³⁴⁷ ve Kaşgarlı Mahmut'a göre bereket, bolluk gibi anlamlara

³⁴¹ Zuhul Ağılkaya Şahin, *Psikoloji ve Psikoterapide Din*, 1. bs (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020), 127.

³⁴² Şeriati, *İnsan*, 85.

³⁴³ Ali İhsan Yitik, “‘Yeni Dünya Düzeni’ne Dini Açıdan Bakış”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları*, 1996, 36.

³⁴⁴ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1546.

³⁴⁵ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 383.

³⁴⁶ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1717.

³⁴⁷ Ahmet Güç, “Kur'an'da Kutsallık Anlayışı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy 1 (2000): 245.

gelirken ‘tesbih’, ‘bereket’ ve ‘fazl/fazilet’ gibi bazı kelimeler³⁴⁸ Türkçede kutsal ile yakın anlamda kullanılmaktadır.

Kutsal, Hint-Avrupa kökenli Sak’tan gelip³⁴⁹ Latince “Sanctum/Sacrum”³⁵⁰ kelimeleri ile ifade edilmektedir. Yunancada “ayios”³⁵¹ İngilizcede kutsalın karşılığı “Sacred ve holy”, Eski Ahid’de “mikdaş” ve “gados/godes”, Yeni Ahit’te “hagios”,³⁵² kelimeleri kullanılıp ‘doğruyu’ ve ‘mutlak iyiyi’ çağrıştırmaktadır.³⁵³ İslamiyet’te, “k-d-s” (kuddüs/mukaddes) “h-r-m” (harem/haram) “b-r-k” (tebâreke/mübarek)³⁵⁴ kelimeleri kullanılmaktadır. Kutsal anlamına gelen "holy" kavramı ilkel kabile dinlerinde "tabu" ve "mana" ile de anlam yakınlığına sahiptir.³⁵⁵ Kutsallık, Sabiilik'te 'kuşta', Mecusilik'te ise 'aşa' kelimesiyle ifade edilmektedir.³⁵⁶ Konunun önemli isimlerinden Rudolf Otto ise kutsal için Latince numen (ilah) kelimesinden ‘numinous’ kelimesini türetip kullanmaktadır.³⁵⁷

Konunun bir diğer özelliği bakımından Kutsal, köken itibarı ile din alanına ait bir kelimedir. Kutsal kelimesi oldukça karmaşık ve özel bir kelimedir. Bu bağlamda Kutsalı özünde barındırmayan hiçbir din yoktur. Dolayısıyla kutsalsız din olmaz.³⁵⁸ Kutsal, korkutucu ve büyüleyici bir sırdır. (Mysterium tremendum)³⁵⁹ Kutsal olağandışılık olup şaşkınlık vermektedir. Kutsalın insan zihnini harekete geçiren özelliği vardır. Immanuel Kant, ahlak yasalarına kesintisiz bir şekilde boyun eğen buyruğa, erdem simgesi olarak “kutsal buyruk/irade” demektedir.³⁶⁰

³⁴⁸ M. Ali Kirman ve Abdullah Özbolat, “İslam, Kutsal ve Seküler”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, sy 2 (2017): 21,24.

³⁴⁹ Ahmet Güç, “Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı”, *Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, 1998, 330-37.

³⁵⁰ Kürşat Demirci, “Kutsiyet”, 2002, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutsiyet>.

³⁵¹ Otto, *Kutsal’a Dair*, 37.

³⁵² Güç, “Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı”, 337.

³⁵³ Otto, *Kutsal’a Dair*, 36.

³⁵⁴ Güç, “Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı”, 339; Kaynak, “Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekânın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı”, 445.

³⁵⁵ Münir Yıldırım, “Mircea Eliade’de ‘Kutsal ve Kutsal Zaman’ Kavramı”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2007, 61.

³⁵⁶ İsmail Taşpınar, *İslam Düşünce ve Geleneğinde Kutsiyet, Velayet, Keramet*, 1. bs (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 91.

³⁵⁷ Otto, *Kutsal’a Dair*, 37.

³⁵⁸ Otto, *Kutsal’a Dair*, 36.

³⁵⁹ Vergote, “Kutsal”, 210.

³⁶⁰ Otto, *Kutsal’a Dair*, 35,36,43.

Konunun bir diğ er önemli kavramı Mukaddes, “kutsallık nisbet edilmiş” manasına gelip, bütün dini inançların da özünü oluşturmaktadır. Bu durumda kutsal insanı din çerçevesinde tutmaktadır.³⁶¹ Bu sebeple dinde en büyük işaret kutsallıktır. Öyle ki Kutsallık Tanrı düşüncesinden daha eskiye dayanmaktadır.  rneğ n, Budizm dini kutsal fikrine sahip olsa da Tanrı inancını gerekli görmemektedir.³⁶²

Dinler ve dini metinler, insanın kutsal ile ilişkisini önemsemektedir.  rneğ n, Kur’an’da mukaddes, haram ve kuds gibi terimler kutsalı ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Kur’an’a göre, Allah bütün kutsalların kaynağı olup en yüce kutsal da Allah olmaktadır. (Cum’a, 1) şinasi Gündüz’e göre, evrendeki her şey en yüce kutsal ile yakınlaşma çabası i erisindeedir. Bu bağlamda Kutsal olmayan/profan ile kutsal arasındaki en bariz fark, kutsal olmayanın basit/sıradan olmasıdır. Kutsal olmayan unsurların insanın hayatında da üst düzey bir yerleri ve etkileri yoktur. Kutsal olan aşkın olağanüstülük taşırken, kutsal olmayanın aşkın bir değeri de bulunmamaktadır. Geleneksel inançlarda kutsal doğaüstü bir varlıktır. Fakat sadece geleneksel inançlarda değil bütün insanlığın hayatında kutsalın ayrı bir yeri bulunmaktadır. İnsanların değer yargılarının kaynağında kutsal bulunmakta ve  ğruna mücadeleler edilmektedir.³⁶³ Ali şeri  ’ye göre, Kutsal/Sakre Mukaddes ve mübarek olan şeydir.³⁶⁴ Kutsal,  zel alanın içinde bulunurken profan özel alanın dışında kalmaktadır, kutsalda emir ve yasaklar uygulanmadığı zaman bir ceza gerektirirken profanda ise ceza gerektirmez.³⁶⁵ Kutsal alanda kitaplar, mabetler varken profan alan ise kutsal dışındaki nesneler ve herkesin kullanımına açık alandır. Kutsal, dini bir hayatla ilgili iken profan ise dünyevi bir hayatla ilişkilidir.³⁶⁶ Tevrat’ta da kutsal olmayan ile kutsal olan ayrılmaktadır. Kutsal olmayan; “bayağı” olan, “içi boş” olan anlamında “hof”/“balul” kelimesiyle ifade edilmiştir.³⁶⁷

Kutsal, yüce varlıkla bağlantılı olduğu için tüm dinlerde değerlidir. Kutsalın hakikati iki şekilde açıklanabilir: Birincisi, o bir şeyde var olan doğaüstü bir değerken; ikincisi, insanların rastladıklarında duyumsadığı bir g  tt r.³⁶⁸ Kant’a göre, dini inançların

³⁶¹ Demirci, “Kutsiyet”.

³⁶² G  , “Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı”, 337.

³⁶³ şinasi Gündüz, “Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitoş”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2009, 10-12.

³⁶⁴ şeri  , *Kavramlar Sözlüğü*, 234.

³⁶⁵ Demirci, “Kutsiyet”.

³⁶⁶ G  , “Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı”, 342.

³⁶⁷ Taşpınar, *İslam Düşünce ve Geleneginde Kutsiyet, Velayet, Keramet*, 92.

³⁶⁸ Hüseyin Yılmaz, *Dinler Tarihinin 100’ * (Ankara: Otto, 2017.), 13.

hepsinde gizli de olsa kutsal bir şeyi bulmak mümkündür. Bu özelliğiyle kutsal, herkes tarafından bilinen fakat başkasına anlatılamayan/aktarılamayan bir şeydir.³⁶⁹

Bir başka deyişle Kutsal kelimesi, mükemmelliğin tam ve yetkin olmanın dini ifadesidir.³⁷⁰ İnsanların kutsallık atfettikleri şeyler maddi ve manevi olarak ikiye ayrılmaktadır. Maddi olanlar temiz ve faydalı, manevi olanlar tam ve mükemmel olmaktadır. Kutsala kulluk etme durumundaki en yakın varlık insandır. İnsanın muhatabı Allah olup insan ile Allah arasında ontolojik bir bağ bulunmaktadır.³⁷¹ Bu sebeple insan, ne kadar Allah’a yakın olursa, kutsala ve kutsiliğe yakınlaşmış olmaktadır.³⁷² Kutsallaştırma faaliyeti iki yönlüdür: Bunlardan ilki Allah’tan insana doğru, diğeri de insandan Allah’a doğrudur. Allah’tan insana doğru kutsallık “Açık kutsallık” iken insandan Allah’a doğru kutsallık “kapalı kutsallık” olup insanın kendisine yabancılaşmasının da sebebi bu olmaktadır.³⁷³

Tanrı varlığının dışındaki mukaddes unsurlar, kutsi özelliklerini Tanrı’ya nispetlerinden almaktadırlar.³⁷⁴ Bütün dinlerin özünde mevcut olan kutsal duygusuyla insan dine yaklaşımda yakınlık hissetmektedir. Her dinin kutsalları ve kutsallık özellikleri farklı olmakla beraber ortak özellikleri de bulunmaktadır. Örneğin, Yahudilikte de Tanrı ve Tanrı’nın temas ettiği her şey kutsaldır. İbrânî dilinde kutsal lafzının karşılığı olan “kđş” fiili ve kutsallık manasındaki “keduşah” sözcüğü profanın karşıtı olan her şeyi içermektedir. Yahudilikte mutlak kutsal olan, Tanrı Yahve³⁷⁵ iken Kur’an’da da asıl kutsal varlığın Allah olduğu vurgusu yapılmıştır.³⁷⁶ Tanrı’nın benzersiz oluşundan dolayı Semitik dinlerde, “kutsalın kutsalı” kabul edilirken kutsalın kökeninde de Tanrı bulunmaktadır.³⁷⁷ Yahudilikte mukaddes kelimesi bazen mübarek bazen de mutlu anlamında kullanılmıştır. Yahudilik anlayışında, mukaddes/mübarek bereket kültü

³⁶⁹ Immanuel Kant, *Religion Within The Boundary Of Pure Reason* (Londra: Thomas Allan & Co. t.y), 184.

³⁷⁰ Hüseyin Atay, “Kur’an’ı Kerim ve Kudsîyet”, *Ankara Üniversitesi İlah Fakültesi Dergisi* 27 (1985): 2.

³⁷¹ Güç, “Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı”, 343,347,348.

³⁷² Atay, “Kur’an’ı Kerim ve Kudsîyet”, 4.

³⁷³ İlhami Güler, “Kutsallık ve Dini Metinlerin Dogmalaştırılması”, *Bilgi Vakfı Yayınları* 1 (1994): 297.

³⁷⁴ Güler, “Kutsallık ve Dini Metinlerin Dogmalaştırılması”, 297.

³⁷⁵ Demirci, “Kutsîyet”.

³⁷⁶ Güç, “Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı”, 344.

³⁷⁷ Taşpınar, *İslam Düşünce ve Geleneğinde Kutsîyet, Velayet, Keramet*, 92,93.

olarak anlaşılmış ve bolluk, çokluk anlamına gelmektedir. Örneğin, Ahd-i Atik'te Âdem ile Havva ve Nuh ile oğulları mübarek kılınmıştır.³⁷⁸

Nathan Söderblom'a göre, Tanrı kavramından önce de gelen ilk dini kelime kutsal kelimesidir. Çünkü kutsallık en temel ilahi boyutu ifade etmektedir. Söderblom Kutsal sıradan hayattan ayırmaktadır. Bazı yerlilerin inançlarını inceledikten sonra olağanüstü varlık “mana” olarak adlandırılırken kutsal da birçok şeyin kaynağı olmaktadır. Söderblom'a göre kutsal, yüce bir yaratıcı ve hayata gerçek anlamını veren tek varlıktır. Gelenek veya kültürlerde dinden bahsedilebilmesi için kutsal ve profan antitezinin olması gerekmektedir. Bu bağlamda kutsal, dini ilham etmektedir. Söderblom, üstün güç için “ilahi varlık” ifadesi yerine Yaratıcı (Urheber) kelimesini tercih etmektedir.³⁷⁹ Kürşat Demirci'ye göre herhangi bir dinde, inançlı kabul edilen varlığı Tanrı'ya, dini törene/ayine, gruba, doktrine ve fazilete (ahlak) bağlayan, onun din çerçevesinde kalmasına katkıda bulunan temel tecrübe kutsal hissiyatıdır. Kutsalın toplumu yönlendirme etkisi/gücü vardır.³⁸⁰

Kutsal kelimesinin hem karmaşık hem de özel unsur içerdiğini ifade etmiştik. Otto, ‘numinous’ kavramını Tanrı/kutsal yerine kullanmaktadır. Ona göre kutsal, rasyonel ve sezgiseldir. Bu bağlamda Kutsal'ın sezgisel tarafı kavranamaz ve idrak edilemez tarafıdır.³⁸¹ Otto'ya göre, kutsal tecrübe bütün ilahi dinlerin ortak noktasıdır.³⁸² Kutsalı belirleyen unsur, kişinin doğaüstü varlığa sevgi ve korku merkezli bir hisle bağlanmadır. Kutsal, emir ve yasaklarla halka yön vermektedir. Kutsalın çiğnenmemesini sağlayan ise yaptırımlardır.³⁸³

Konunun merkezinde yer alan isimlerden biri olan Nuri Pakdil'in düşüncesine göre kutsal, insanın gerçeğidir. İnsanın bütün yaşamı/hayatı kutsal için olmalıdır. Pakdil, insanın kutsala bağlı olduğunu ve insanın hiçbir zaman kutsalsız kalamayacağını dile getirmektedir. Dolayısıyla kutsal olmadan insan kendini talan edip tüketmektedir.³⁸⁴ Bir

³⁷⁸ Demirci, “Kutsiyet”.

³⁷⁹ Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 23,319.

³⁸⁰ Demirci, “Kutsiyet”.

³⁸¹ Otto, *Kutsal'a Dair*, 35,36.

³⁸² Topaloğlu, *Teizm Ateizm*, 193.

³⁸³ Demirci, “Kutsiyet”.

³⁸⁴ Pakdil, *Anneler ve Kudüsler*, 59.

başka deyişle, insanın asıl katili, insanın kutsalsız kalmasıdır.³⁸⁵ Kutsal, insanın kendisini kuşatan her şeydir.³⁸⁶

Nuri Pakdil'in düşünce dünyasında "kutsal ödev" kavramının önemli bir yeri vardır. Pakdil'e göre, insanın mücadelesi kutsal ödev içindir. Pakdil, Anadolu insanının silahlara mermi yerine, gözlerini ve kalplerini sürdüğünü ifade etmektedir. Anadolu insanının bunlara katlanmasının sebebi kutsal ödevi sebebiyledir.³⁸⁷ Pakdil'in kutsal ödev olarak vurguladığı, 'Kutsal Kitap'ın öğretileridir. Bu durumda Kutsal Kitap'ın öğretilerini hayata geçirmek kutsal ödevlerden en önemlisidir. Pakdil'in düşüncesine göre, insanın Kutsal Kitap'tan uzaklaşması insanda birtakım kötü duyguları ortaya çıkarmaktadır. Bir başka deyişle Kutsal Kitap'tan uzaklaşıldıkça insanın öldürme duyguları kabarmaktadır. Bu bağlamda cinayetlerin sebebi insanların Kutsal Kitabı okumaması ve Kutsal Kitap'tan uzaklaşması yatmaktadır.³⁸⁸

Burada şunu da ifade etmekte yarar vardır: Pakdil'e göre, intihar da bir cinayettir. İç dünyasını iyi yorumlayan insan intihar teşebbüsünden kaçınmaktadır. Dolayısıyla insanın Kutsal Kitabı okuması, insanı evrensel boyutlara çıkarıp insanın iç dünyasını yorumlamaya çağırmaktadır. Çünkü insan evrensel bir görev yüklenmiştir. İnsanın evrensel bir görevle yüklü olduğunu anlamasının yolu Kutsal Kitabı okumaktan geçmektedir.³⁸⁹ Sonuç olarak, insan Kutsal Kitap ile canlanıp yenilenirken aşınan bağlar da Kutsal Kitap sayesinde güçlenmektedir.³⁹⁰

3.4.1.Kutsal ile İlişkili Fenomenler

Konunun önemli isimlerinden Heiler'a göre, dinin dış tezahürlerinin bulunduğu alan üç kısma ayrılmaktadır: Kutsal mekanlar, kutsal kelam ve kutsal insan/kutsal cemaat. Dini tecrübe ise Tanrı'ya saygıyı, imanı, güveni, sevgiyi ve umudu barındırmaktadır.³⁹¹ Bir başka ayırmada ise kutsal mekân, zaman, varlık ve kutsal nesneler olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır.³⁹² Kutsal mekân, güçlü ve anlamlı bir mekân iken kutsal olmayan

³⁸⁵ Pakdil, *Bir Yazarın Notları III*, 76.

³⁸⁶ Girard, *Şiddet ve Kutsal*, 42.

³⁸⁷ Pakdil, *Biat I*, 16.

³⁸⁸ Pakdil, *Biat II*, 144.

³⁸⁹ Pakdil, *Biat II*, 166.

³⁹⁰ Pakdil, *Bir Yazarın Notları I*, 123.

³⁹¹ Alıcı, "Kutsal'a Giden Yol: Dinler Tarihi'nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi", 92,93.

³⁹² Demirci, "Kutsiyet".

bir mekân ise tutarlılığı olmayan biçimsiz mekanlardır. Dünyanın merkezinde, kutsal mabet ve kutsal mekanlar bulunmaktadır. Bu durumda dindar insan için doğa dini bir değer taşımaktadır.³⁹³ Eliade düşüncesine göre, kutsal tezahür (hiyerafoni) etmektedir. Hiyerafoni, kutsalın kendini göstermesi/tezahür etmesi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda bir ağacın veya taşın kutsal olmasının sebebi Hiyerafoni olmasındandır. Bir başka deyişle kutsal bir taş, kutsal dışı bir bakış ile diğer taşlardan farklı görünmemektedir.³⁹⁴

Kutsalın tezahür ettiği unsurlar bulunmaktadır. Nuri Pakdil'e göre, mukaddes/mübarek olan kavramlardan bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Oruç, bayram, kurban, namaz, hac, Mescidi Aksa, Ayasofya Camii, Perşembe, Miraç ve Berat Gecesi gibi fenomenler. Bu fenomenlere kısaca değinmek yararlı olacaktır. Konunun önemli isimlerinden Pakdil'e göre oruç, insanı bayrama hazırlamaktadır. Bayramın asıl amacına ulaşması için oruç gereklidir. Fakat günümüzde gözümüze çarpan orucun amacına ters düşen bir açlık gerçeği vardır. Konunun bir diğer özelliği olarak Kurban Bayramı insanlığa sunulan ikinci evrensel bağıştır. Çünkü Kurban Bayramı insanı öldürmenin yasaklandığını göstermektedir. Fakat bunlara rağmen Kurban Bayramı günümüzde pek de hak ettiği gibi uygulanmamakta olup inancından uzaklaştırılmış ya da özgürlüğü elinden alınmış insanların da toplu kurban edildiği ifade edilmektedir.³⁹⁵

Nuri Pakdil, hac ayını da irdelemektedir. Pakdil'in düşüncesine göre, hac ayının her yıl değişmesi insanın yararına olan bir şeydir. Konunun diğer bir özelliği hac ayının değişmesindeki bilgeliklerden biri de insan psikolojisine iyi gelmesidir. Bir başka deyişle hac, insanı bütün dünyevi özelliklerinden soyutlayarak bir araya getiren uluslararası bir toplantı, şölendir. Bu durumda insanın, insan dışı uygulamalarından soyutlandığı eşitliğin, adaletin yaygın olduğu bir şölen.³⁹⁶

Bu bağlamda Nuri Pakdil için perşembe günlerinin özel bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Çünkü perşembe günleri, insanın kendisini ve mekanını yenileme

³⁹³ Mircea Eliade, *Kutsal ve Kutsal-Dışı Dinin Doğası*, çev. Ali Berktay, 2. bs (İstanbul: Alfa, 2019), 37,122.

³⁹⁴ Eliade, *Kutsal ve Kutsal-Dışı Dinin Doğası*, 16.

³⁹⁵ Pakdil, *Konuşmalar 2*, 154.

³⁹⁶ Pakdil, *Anneler ve Kudüsler*, 28.

günüdür. Pakdil için perşembe günlerinin bu kadar önemli olmasının altında yatan sebep, Hz. Peygamber'in perşembe günleri geziye veya sefere çıkmasıdır.³⁹⁷

Konunun bir diğer özel kavramı namaz kavramıdır. Nuri Pakdil namaz konusunu da irdelemektedir. Pakdil'e göre, namaz Allah'ın insanlara vermiş olduğu bir ödüldür. Bu bağlamda vaktin en değerli şeyi ve ortak bir eylemimiz olan fenomen namazdır.³⁹⁸

Sonuç olarak, Kutsal kavramı, farklı dinlerde ve kültürlerde farklı şekillerde yorumlanmaktadır ve genellikle ilahi, kutsal veya numinous gibi kavramlarla ifade edilmektedir. Kutsal kavramı, bütün dinlerin özünde yer alır ve Nathan Söderblom'a göre, Tanrı kavramından önce gelen ilk dini kelimedir. Yahudilikte ve İslam'da Tanrı, kutsal kabul edilirken Tanrı'nın temas ettiği her şey de kutsal olarak kabul edilmektedir. Nuri Pakdil'in düşüncesinde ise insanın gerçeği kutsaldır ve insan kutsal için yaşamalıdır.

3.5. Dinler Tarihi Perspektifinden Tanrı ve Tanrı İnancı: Disiplinler Arası Mukayeseler

3.5.1. Tanrı Kavramı

Tanrı kavramı, insanüstü, arketip,³⁹⁹ doğaüstü varlık, kâinatta her şeyi yaratan, koruyan, tek ve yüce bir varlık anlamına gelmektedir.⁴⁰⁰ Orhun yazıtlarındaki şekliyle Tanrı sözcüğü Tenri/Tengri olarak geçmektedir.⁴⁰¹ Kökeni, Tengri olan Tanrı, sözcüğünün Arapçası İlah'tır. Arap dilinde ilah kelimesi Tanrı anlamına gelmektedir. Tanrı kelimesi ise Arapçada Allah kelimesi ile ifade edilmektedir.⁴⁰² Teistik inançlarda mutlak varlık, mutlak benlik,⁴⁰³ metafizik güç, yaratıcı, eğitici, cezalandırıcı ve ödüllendirici üstün güç anlamlarına gelmektedir.⁴⁰⁴ Konunun önemli isimlerinden Rudolf Otto'ya göre, kutsal, ilahi varlık olan Tanrı'nın kendisidir. Bu bağlamda Tanrı'nın akılla

³⁹⁷ Pakdil, *Mektuplar II*, 165.

³⁹⁸ Pakdil, *Mektuplar I*, 1:116.

³⁹⁹ Ali Rıza Aydın, "Tanrı Algısına Jungçu Bir Bakış", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 28 (2010): 57.

⁴⁰⁰ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 2264.

⁴⁰¹ Tunç, "Cumhuriyet Dönemi Dinler Tarihi Çalışmalarında Antropolojik Bakış Açısı", 650.

⁴⁰² Guy Monnot, "Kur'an'da Tanrılar", çev. Ramazan Adıbelli, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11, sy 1 (2011): 249,252.

⁴⁰³ "Tanrı", Wikipedi, 2014, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Tanrı%C4%B1>.

⁴⁰⁴ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 2. bs (İstanbul: Vadi Yayınları, 2017), 465.

anlaşıp düşünceyle ifade edilen ilahi sıfatları vardır. Dolayısıyla bu sıfatlar insanlar için sınırlı olurken Tanrı için sınırsız olmaktadır.⁴⁰⁵

Türklerde, Tanrı'yı ifade etmek için “Ugan, Çalap, Bayat ve Kuday” gibi farklı kelimeler de kullanılmıştır. Türkler tarih boyunca farklı dinlere de inanmış olsalar da Tanrı (yüce varlığı ifade etmek için) kelimesini kullanmışlardır.⁴⁰⁶ Türk diline bakıldığı zaman Tanrı kavramı, başta gökyüzünü ifade ederken sonra tapınılan varlığı ifade etmektedir. Bir başka deyişle Tanrı kavramı, Türkçe olup⁴⁰⁷ “Tenri” (Tengri), Tanrı gibi biçimlerde kullanıldığı görülmektedir. Türk topluluğunun Tanrı inancı Gök Tanrı'ya dayanmaktadır. Türklerin Müslümanlaşma süreci ile Tanrı kavramının yerini Allah kavramı almıştır.⁴⁰⁸ Konunun bir diğer özelliği olarak Tanrı kavramının anlamı içinde, affedicilik, güçlülük, yaratıcılık, her şeyi bilen ve iyiliksever bir varlık gibi anlamlar bulunmaktadır.⁴⁰⁹ Tanrı ile ilgili tanımlamalar ve düşünceler, inançlara göre çeşitlilik göstermektedir. Bu durumda Tanrı'nın birliği çeşitli inanç sistemlerine göre farklılık göstermektedir. Örneğin Heiler'e göre insanlar, Tanrı inancını bulundukları toplumdan devralmaktadır. Bir başka deyişle, insanların doğdukları toplumlar onların Tanrı inancını oluşturmaktadır.⁴¹⁰

Yahudilikte, Tanrı ismi olan Yahve (YHVH) kutsaldır ve telaffuz edilmemektedir. Yahve ismi yerine Adonay veya Elohim isimleri kullanılmaktadır.⁴¹¹ Afrikalılarda da yüce bir varlık inancı olduğu kabul edilmektedir. Afrika halklarında Tanrı hakkında kullanılan isimlerden biri de var olan ve semada yaşayan her şeyin yaratıcısı anlamına gelen “Leza”dır. Hinduizm'in kaynaklarında, Upanişadlar'da Tanrı Brahman, ezeli ve ebedi bir varlık olup evrenin kaynağıdır.⁴¹²

Bu bağlamda dinin kendisi, bir Tanrı kavramı sunmaktadır. Dindarlığın merkezinde Tanrı vardır. İnanan kişiler, kendi dinlerinin Tanrı kavramını oluştururken

⁴⁰⁵ Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 358.

⁴⁰⁶ Harun Güngör, *Türk İnanışlarında Tanrı ve Tanrıçılık* (Ankara: Öncü Kitap, 2013), 361,362.

⁴⁰⁷ “Tanrı”. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Tanrı%C4%B1> Son erişim: 15.05.2024. 2014.

⁴⁰⁸ Harun Güngör, “Tanrı” (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), <https://islamansiklopedisi.org.tr/tanri>.

⁴⁰⁹ Hökekleli, *Din Psikolojisine Giriş*, 115-20.

⁴¹⁰ Friedrich Heiler, *Prayer: a Study in the History and Psychology of Religion* (Londra ve New York: Oxford Üniversitesi, 192M.S.), 32.

⁴¹¹ Gündüz, *Dünya Dinleri*, 85.

⁴¹² Mariasusai Dhavamony, “Dinlerde Tanrı Anlayışı”, çev. Fuat Aydın, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12, sy 22 (2010): 193,197,448.

psikoloji, eğitim ve kültür gibi unsurlardan etkilenmektedirler. Bir başka deyişle insanların Tanrı hakkında inançları ve algılama biçimleri, Tanrı tasavvurunu oluşturmaktadır.⁴¹³

3.5.2. Tanrı ve Tanrı İnancı

Tanrı ve Tanrı inancı konusunda bazı dinler monoteist olarak ortaya çıksa da zamanla monoteizmden uzaklaştıkları gözlemlenmiştir. Bu bağlamda Çin dinlerinde başlangıçta monoteizmi andıran bir Tanrı inancı hâkim iken sonradan politeizmi barındıran bir Tanrı inancı hâkim olmuştur. Örneğin, Bozkır Türk topluluğunun dininde Tanrı inancı bulunmaktaydı ve “Tengri” yaratıcı kudret sahibi bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Onlar genellikle Tanrı’ya Gök Tanrı olarak inanmaktaydı. Onlara göre Tanrı hayatın ilkesi ve hakikatin kendisidir.⁴¹⁴ Dolayısıyla Tanrı’ya atfedilen özelliklerde önemli farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin İslam geleneğinde Allah’a ait vasıflar aşkın özellikler gösterirken Allah, kullarıyla ilişkisi bakımından “şefkatli bir adalet” Tanrı’sı olarak kendisini tanıtmaktadır.⁴¹⁵ Tanrı, Mısır metinlerinde yüce, ulu bir varlık olarak tanımlanırken Eski Yunan Tanrı anlayışında çok tanrıcılık görülmekteydi. Çok tanrıcılık inancı, Tanrıların çok çeşitli özelliklerle tanımlanmasından, farklı kültürlerin etkisi altında kalmasından kaynaklanmaktadır. Homeros’un şiirlerinde ise Tanrı ölümsüz, iyilikle davranıp acı ve üzüntüden uzak duran ve kötü kişileri cezalandıran bir varlıktır.⁴¹⁶ Tek Tanrılı dinlerde ise madde ve evren yaratılmış olup Tanrı varlığı ise ezelidir. Örneğin, Semitik dinler arasında mezhepsel farklar çok olmakla birlikte Tanrı’nın ezeliliği ve maddenin yaratılmış olması merkezi bir yere sahiptir.⁴¹⁷ Platon’a göre, evrendeki hayatın kaynağı Tanrı’dır ve Tanrı maddi değildir.⁴¹⁸ Dinlerin Tanrı düşüncesi, insanlık için temel bir kavramdır. Zerdüştlük inancında, Tanrıdan daha hakiki ve tapınılacak bir varlık düşüncesi küfür sayılmaktadır.⁴¹⁹

⁴¹³ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 115,116.

⁴¹⁴ Bekir Topaloğlu, *Allah İnancı*, 3. bs (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 13,16.

⁴¹⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 115,120.

⁴¹⁶ Topaloğlu, *Allah İnancı*, 14.

⁴¹⁷ Caner Taslaman, *Big Bang ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2011), 8.

⁴¹⁸ Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, 93.

⁴¹⁹ Charles Hartshome, “Dine ve Felsefeye Göre Tanrı”, çev. Mehmet Aydın, *Ankara Üniversitesi İlah Fakültesi Dergisi* 24 (1990): 205,215.

Yahudilik kutsal kitabı Tevrat'ta Tanrı, insanlar tarafından görünmez⁴²⁰ olup her şeyi yaratmıştır. Tevrat'a göre, Tanrı evrenin gerçek amacı olup gerçek gayesidir. Kutsal kitap olan İncil ve Kur'an-ı Kerim'de de benzer bir ifadeyle her şey Tanrı ile olurken Tanrısız hiçbir şey var olmamıştır. (İncil-Yuhannâ Bab 1-3 / Kur'an 2-Bakara suresi-117)⁴²¹ Yahudilik, bazı dönemler hariç Tanrı'nın birliği konusunda tavır takınırken bazı dönemlerde ise Tanrı'yı bir insan gibi tasvir etmiştir. Bu bağlamda Hristiyanlık, Yahudilik aksine Tanrı'nın birliği konusunu teslis inancı ile açıklamıştır. Hristiyanlık Tanrı'sında Tanrı- Hz. İsa gibi- baba figürü ile ortaya çıkararak antropomorfik bir Tanrı anlayışına sahiptir.⁴²² İslam dini ise hem Yahudilikte hem de Hristiyanlıkta olduğu gibi (Antropomorfik-Teslis) bir tanrı anlayışı benimsememektedir. Bir başka deyişle, İslam Yahudiliğin ve Hristiyanlığın Tanrı anlayışını reddetmektedir. Örneğin Yahudiler, Üzeyir'i Allah'ın oğlu olarak görürken, Hristiyanlar da Mesih (İsa)'i Allah'ın oğlu olarak görmekteydiler. Allah, bu anlayışı Kur'an'da reddetmiş ve cahilce bir söz olarak nitelendirmiştir. (Tevbe, 30) İslam dininde Tanrı tektir. (İhlas, 1) İslam, Tanrı'nın insanlaştırılması, beşerin tanrılaştırılması veya Peygamber'in tanrılaştırılması gibi anlayışları da reddetmektedir.⁴²³ Konunun bir diğer önemli isimlerinden Andrew Lang gibi düşünürler göre, insanlığın ilk dinini tek Tanrı inancı oluşturmaktadır. Lang'ın bu verilerinin kaynağı ise en eski ilkel kabilelerden olan Avustralyalılar ve Andamanlılar'de bulunan yüce tanrıların var olduğu inancıdır.⁴²⁴ Teistlerin Tanrı'sı, mutlak bir Tanrı iken Homer'in İlyada'sında Tanrı kavramının, birçok şey hakkında kullanıldığı görülmektedir.⁴²⁵ Plotinus gibi filozoflara göre Tanrı, bir olarak ifade edilirken Farabi gibi filozoflar Tanrı'yı, ilk olarak ifade etmektedir. Bir başka deyişle Farabi, Tanrı'yı varlıkların ve sebeplerin ilki, Plotinus'ta ise Tanrı, varlıkların ve sebeplerin üstünde görülmektedir.⁴²⁶

⁴²⁰ Kitabı Mukaddes *Eski ve Yeni Ahit*, 92.

⁴²¹ Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, 112.

⁴²² Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 119.

⁴²³ Harman, *İlmihal*, 1:1-12.

⁴²⁴ Akdemir, *Dinin Kaynağı Sorunu*, 129.

⁴²⁵ Etienne Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, çev. Mehmet S. Aydın, 2. bs (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999), 26.

⁴²⁶ Hatice Nur Kırıcıoğlu, "Gazâlî'nin Düşünce Sisteminde İrade Varlığı Olarak Tanrı" (Bursa, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2019), 31.

3.5.3.Bazı Aydınlanmacı Filozoflarda Tanrı ve Tanrı İnancı

Aydınlanmacı filozoflardan bazıları, John Locke (1632-1704), David Hume (1711-1776), Adam Smith (1723-1790), Immanuel Kant (1724-1804), Rene Descartes (1596-1650), Baruch Spinoza (1632-1677)'dır.

Baruch Spinoza düşüncesinde Tanrı, mutlak ezeli ve ebedi bir tek varlıktır. Tanrı sonsuz ve ezeli bir özü ifade etmektedir. Tanrı, zaruriyetle vardır. Çünkü Tanrı'nın, var olmasını güçleştiren hiçbir sebep yoktur. Tanrı olmadan hiçbir şey var olamaz ve diğer cevherler Tanrı'nın tabiatına bağlı olup var olan her şey Tanrı'dandır.⁴²⁷ Spinoza'nın önermesinin sonucuna göre, Tanrı ilk nedendir. Dolayısıyla hiçbir şey Tanrısız olamadığı gibi hiçbir şey Tanrısız da tasarlanamaz. Tanrı kendi tabiatının zorunluluğu ile vardır ve her şey Tanrı'nın tabiatının zorunlu bir sonucu ve eseridir. Tanrı pasif değildir, sürekli aktiftir. O, sevinip hüzünlenmez. Tanrı'yı kavramak ve bilmek ruhun üstün erdemi olmaktadır.⁴²⁸ Tanrı, evrende tek bir varlıkken kötülüğü cezalandırıp erdemi de ödüllendirecektir.⁴²⁹

Rene Descartes, Tanrı'nın varlığını zihindeki sonsuz ve mükemmel varlık fikrinden hareket ederek kanıtlamaya çalışmaktadır. Tanrı'nın varlığını kabul ettiği gibi bir de Tanrı'nın varlığı ile ilgili üç kanıt ortaya koymaktadır. Birinci kanıt olarak insanın zihninde bulunan sonsuz ve tam varlık fikrinden hareketle Tanrı'nın varlığına ulaşmaktadır. İkinci kanıt olarak varoluş nedeninin ne kendi kendine oluşması ne anne babadan oluşması ne de Tanrı dışındaki nedenlerden oluşması olarak görmektedir. Dolayısıyla bunlar imkânsız olduğu için varlığın tek nedeni vardır o da Tanrı'nın kendisidir. Üçüncü kanıtta ise Descartes, mükemmel varlık fikrinden hareketle Tanrı'nın varlığının zorunlu olduğunu vurgulamaktadır.⁴³⁰

John Locke'a göre, Tanrı kudret sahibi, ezeli ve ebedi olup her yerdedir ve özgündür.⁴³¹ İnsan tarafından Tanrı'nın varoluşu bilinebilir. Bir başka deyişle, insanlardan bazıları Tanrı'nın varlığına ulaşamazsa bu onların akıllarını doğru bir şekilde

⁴²⁷ Spinoza, *Spinoza Etica*, 32,40,46,52,54.

⁴²⁸ Spinoza, *Spinoza Etica*, 218,276.

⁴²⁹ Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, 143,145.

⁴³⁰ Emine Aydoğan, "Descartes Metafiziğinde Tanrı Problemi The Problem Of God In Descartes' Metaphysics", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 50 (2013): 93,97,98,99.

⁴³¹ John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıcadıroğlu, 1. bs (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1992), 207.

kullanmadıkları anlamına gelmektedir. Çünkü akıl Tanrı'nın varlığını insana bildirmektedir. Locke'a göre Tanrı, birdir birçok Tanrı'yı kabul etmek Tanrı'nın tekliğine aykırıdır.⁴³² Tanrı, en güçlü ve en bilgili bir varlıktır.⁴³³ Locke düşüncesinde Tanrı'nın var olduğu bilgisi matematik bilgisi gibi gerçek/kesin bir bilgidir. Tanrı, kendi varlığını bilmemiz için onun varlığını anlayacak yetilerle bizi yaratmıştır.⁴³⁴ İnsan tecrübe ile, bilme yetileriyle Tanrı varlığı hakkında bilgi sahibi olabilmektedir. John Locke, Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için, kozmolojik, teleolojik, antropolojik delil ve ahlak delilini kullanmaktadır.⁴³⁵ Konunun bir diğer önemli ismi Carl Gustav Jung'a göre insan, Tanrı'yı bir tecrübeyle bilmektedir.⁴³⁶

Locke'a göre Tanrı, bu âlemi amaçsız yere yaratmamıştır. Tanrı'nın hikmeti gereği âlem, belli bir gayeye göre yaratılmıştır. Tanrı; tektir, birdir ve her şeyin yaratıcısıdır. Yaratılmış her şey Tanrı'ya borçludurlar.⁴³⁷ John Locke, Tanrı'nın varlığını kabul ettiği gibi her şeyi yapan ve tüm iyi şeyleri aldığımız Tanrı kavramını/düşüncesinin çocuklara küçük yaşlarda öğretilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁴³⁸

Konunun bir diğer önemli ismi Pakdil düşüncesinde Tanrı, sınırsız yetkinliğe sahip, her şeye hükmeden, yaratan, bilen, her yerde hazır, her şeye kadir, madde ötesi, adil olup bağışlayandır. Bu bağlamda insanın doğru yolda olmasını sağlayan ve insana lütfeden Tanrı'dır.⁴³⁹ Dolayısıyla İslam, aşkın bir Tanrı'nın mutlak birliğine inanmaktadır.⁴⁴⁰ Kant ise, ahlaklı olmayı Tanrı'nın var olmasına bağlamaktadır. Kant düşüncesinde, en yüksek iyinin gerçekleşmesi Tanrı'nın varlığına bağlanırken⁴⁴¹ Platon düşüncesinde Tanrı, mutlak iyi ideası olup varlık derecesinin en üstünde bulunmaktadır. Tanrı merkezli dinlerde ahlakın belirleyicisi de Tanrı'nın kendisidir. Platon'a göre Tanrı, maddi olmayıp evrendeki hayatın da kaynağı Tanrı'dır.⁴⁴²

⁴³² Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, 3. bs (Türkiye Felsefe Kurumu, 1999), 118,123.

⁴³³ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, 389.

⁴³⁴ İsmail Çetin, "John Locke'un Cevher Görüşü İle İlgili Bazı Yanlış Anlamalar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18, sy 1 (2009): 157.

⁴³⁵ Locke, *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, 114,117.

⁴³⁶ Aydın, "Tanrı Algısına Jungçu Bir Bakış", 57.

⁴³⁷ Locke, *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, 146,148-149.

⁴³⁸ John Locke, *Eğitim Üzerine*, çev. Aylin Uğur (Ankara: Yeryüzü Yayınevi, 2004), 123.

⁴³⁹ Pakdil, *Mektuplar I*, 1:219.

⁴⁴⁰ Pakdil, *Sınır Tanımayan Devrim Ateşi*, 67.

⁴⁴¹ Locke, *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, 131.

⁴⁴² Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, 89,93.

Tanrı'nın varoluşu ise diğer varlıkların varoluşundan farklı olup zaman ve mekândan bağımsız olarak kendi başına bir varoluştur.⁴⁴³ Kant'a göre, ilahi irade kavramından bir Tanrı'nın varlığını çıkarabiliriz.⁴⁴⁴ Evrenin varlığı Tanrı tarafından meydana getirilmiştir. O, bunu ifade ederken Tanrı'nın insan tarafından idrak edilmesinin güç olduğunu ifade etmektedir. Kant'a göre Tanrı, zaman ve mekân dışında bir varlık olup dünyaya bağlı varlıklardan farklı olarak kendi kendine var olmuştur. Tanrı'nın gerçekliğinin insanlar tarafından bilinmesi mümkün görünmese de aklın, insanı mükemmel ve zorunlu olana yönelttiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Tanrı, her şeye gücü yeten zorunlu bir varlıktır. Bu durumda, en yüksek iyinin gerçekleşmesi Tanrı'ya bağlı olduğundan Tanrı'nın varlığını kabul etmek ahlaki bir zorunluluk haline gelmektedir.⁴⁴⁵

David Hume düşüncesine göre putperest bir halkta bile insanların özel bir saygı gösterdikleri bir Tanrı vardır. Hume, çoktanrıcılık/putperestliği sıradan (bayağı) geleneklere dayandırmaktadır.⁴⁴⁶ Müller'e göre, insanlık tarih boyunca Tanrısız kalmamıştır. İnsanlığın olduğu yerde ilahi vahiy sahnelenmektedir. Bir başka deyişle Tanrı, tarih boyunca kendisini şahitsiz bırakmamıştır.⁴⁴⁷ Tiele göre, insanın Tanrı ile yakın bir ilişkisi vardır. Ona göre, tüm Tanrı anlayışlarında değişmeyen unsurlar vardır. Bu bağlamda "Tanrı bizim ötemizdedir" ve "Tanrı bizim içimizdedir." Tapınılmayı hak eden ilah, dindar insan tarafından beşer üstü bir varlık olarak görülünce ortaya çıkmaktadır. Smith düşüncesine göre, Tanrı dışındaki tüm sevgileri içimizden atmalı ve sadece Tanrı sevgisini içimizde beslememiz gerekmektedir. Bundan ötürü, davranışlarımızı da Tanrı'nın isteğine göre şekillendirmemiz gerekmektedir. Carl Gustav Jung ve Smith'e göre, Tanrı eylemlerimize,⁴⁴⁸ yön vererek bilinçdışından bilince ulaşmaktadır.⁴⁴⁹

Descartes'e göre, zihnimizdeki en üstün varlık düşüncesi, Tanrı'nın varlığının kanıtıdır. Ona göre, en üstün varlık fikrine doğal yollarla ulaşmak mümkün olmadığı için bu kavram Tanrı'dan gelmektedir. Bundan dolayıdır ki Tanrı mükemmel varlık fikrini

⁴⁴³ Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, 113.

⁴⁴⁴ Kant, *Religion Within The Boundary Of Pure Reason*, 132.

⁴⁴⁵ Tanrıverdi, "Immanuel Kant'ın İman Anlayışı", 193,208,209,211.

⁴⁴⁶ Hume, *Din Üstüne*, 63,73.

⁴⁴⁷ Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 52.

⁴⁴⁸ Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 109,152.

⁴⁴⁹ Aydın, "Tanrı Algısına Jungçu Bir Bakış", 57.

kalplerimize mühür olarak basmıştır. Tanrı kavramı, insanın zihnindeki matematik bir kavram kadar açıktır. İnsan, zihninde üstün bir yetkinliğe sahip varlık düşüncesi taşımaktadır. Tanrı, gerçekten var olan bir varlıktır. Anselm de Tanrı'yı mükemmel varlık olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla Tanrı kavramı sadece zihinde değil, gerçekte de vardır.⁴⁵⁰

3.5.4.Tanrı İnancının Sorgulanması: Bazı Felsefi İnanç Akımları

Feuerbach ve Marks düşüncesinde Tanrı, insanın eseri olmaktadır. İnsan, kendi güç ve değerlerini göğe yüklediği için Tanrı'ya tapınmaya başlamıştır. Şeriatî'ye göre, bu teori kabul edilemez. Çünkü İslam felsefesinde insanın kendini bilmesi, Allah'ı bilmesi ile eş anlamdadır.⁴⁵¹ Şeriatî (2019), bunu İranlı bir şairin sözleri ile özetlemektedir:

(...) “Yıllardır Allah'ı anıyordum, kendimi buluyordum. Şimdi ise kendimi anıyorum, Allah'ı buluyorum.” Öyleyse Feuerbach ve Marks'ın aksine, Tanrı'ya yaratıp kendi özel değerlerini ona yükleyen ve ona tapan bir insandan değil; ancak insanı yaratıp kendi özel değerlerini ona yükleyen ve onu öven bir Tanrı'dan söz edilebilir. (s.100)

Tanrı'nın varlığını inkâr eden akımlardan biri olan ateizm, Türkçeye “tanrıtanımazlık”⁴⁵² olarak geçmiştir. Yunanca, Tanrı anlamına gelen Theos (Tanrı inancı) kelimesine “a” ön takısı gelmesi ile a-theos olup “tanrıtanımazlık” anlamına gelmektedir. İslam literatüründe bu kavram için “zındık” ve “mülhid” kavramları da kullanılmaktadır.⁴⁵³ Ateizm, kavram olarak Türkçede, herhangi bir tanrıya inanmayı reddetmek, tanrı yokmuş gibi hayat sürdürmek ve ona göre yaşamak anlamlarına gelmektedir.⁴⁵⁴ Ateizm, Tanrı kavramının insanlar tarafından üretildiğini ve genellikle çocukluk döneminde ortaya çıktığını savunmaktadır. Tanrı kavramını bazı dinler, doğa olaylarını anlamak/açıklamak için kullanmıştır. Örneğin Ayer'in düşüncesine göre Tanrı, hayali bir varlıktır ve varlığı anlaşılamaz özellikler ile donatılmıştır. Bu bağlamda dinlerin ortaya çıkışı ve Tanrı'nın varlığına ilişkin inançlar, insanların doğa olayları karşısındaki korku ve şaşkınlıklarından dolayıdır.⁴⁵⁵

⁴⁵⁰ Topaloğlu, *Teizm Ateizm*, 157,381.

⁴⁵¹ Şeriatî, *İnsan*, 97,100.

⁴⁵² Akalın, *Türkçe Sözlük*, 2264.

⁴⁵³ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 42.

⁴⁵⁴ Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, 28.

⁴⁵⁵ Topaloğlu, *Teizm Ateizm*, 91,139,140.

Başka bir felsefi akım olan Materyalizm düşüncesinde ise madde tek gerçek olup, maddenin dışında bir Tanrı varlığı yoktur. Tanrı merkezli dinlere inanılması da yanlış bir davranış olmaktadır.⁴⁵⁶ Tanrı inancı da reddedilmiş olmaktadır. Aydınlanma hareketi ile birlikte materyalizm dinin alternatifi olarak düşünülmüştür. Ateizmin kaynağı materyalizme dayanmaktadır.⁴⁵⁷ Şeriâtî'ye göre, İslam'ın dünya görüşü ile uyuşmayan materyalist evrende insan, gerçek kaderini yitirmiştir. İslam'ın dünya görüşüne göre bu durum, gayba iman meselesidir.⁴⁵⁸

Konunun bir diğer akımı Teizmde Tanrı, ezeli ve ebedi her şeyi bilen ve evreni yaratan sınırsız ve sonsuz bir varlıktır. Teist'in inancının temelinde Tanrı yüce ve aşkın bir yaratıcıdır. Doğal olarak bu inanca sahip olmayan kişiye de ateist denmektedir. John Lubbock gibi düşünürlere göre, Ateist Tanrı'nın varlığı hakkında kesin bir düşünceye sahip olmamaktır. Teistlere göre, Tanrı, insan biçimli olmaktan uzaktır. Tanrı'nın varlığını bilimsel olarak kanıtlamaya çalışmak boş bir çabadan öteye geçmemektedir. Tanrı her yerde hazır ve nazır, biricik eşsiz, her şeye gücü yeten ve mutlak iyi bir varlıktır.⁴⁵⁹

Agnostisizme göre, Tanrı'nın doğası ve özü insan algısının ötesinde olup Tanrı hakkında fikir sahibi olunamayacağı ifade edilmektedir. Tanrı'yı bilmek, Tanrı'yı sınırlandıracaktır; bundan dolayı Tanrı'yı bilmemiz mümkün değildir. Tanrı hakkında konuşmak aslında Tanrı dışında konuşmaktır.⁴⁶⁰

Nuri Pakdil'e göre savaşların kökeninde Tanrısızlık vardır. Tanrısızlık da insanlığın tam özgürleşememesine neden olmaktadır. Bu sebeple insanın ilk seçimi Tanrı olmalıdır. Pakdil'e göre ilk seçimi Tanrı olmayan kişinin hedefinde iki yol bulunmaktadır: Ya insanı Tanrı yapmak ya da insanı öldürmek. İnsan inkâr da etse yine de Tanrı'nın eksikliğini hissetmektedir.⁴⁶¹ Anselm'e göre, Tanrı'yı reddedenlerde bile mükemmel bir varlık fikri bulunmaktadır.⁴⁶² Leeuw, dinin kaynağına Tanrı'yı koyarken,

⁴⁵⁶ Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, 4.

⁴⁵⁷ Topaloğlu, *Allah İnancı*, 23.

⁴⁵⁸ Şeriati, *İnsan*, 95.

⁴⁵⁹ Topaloğlu, *Teizm Ateizm*, 19,132,222.

⁴⁶⁰ Topaloğlu, *Teizm Ateizm*, 150.

⁴⁶¹ Pakdil, *Kalbimin Üstünde Bir Avuç Güneş*, 39.

⁴⁶² Topaloğlu, *Teizm Ateizm*, 381.

ateizmi ise beşerin Tanrı'dan uzaklaşmasını esas alan bir kaçış dini olarak değerlendirmektedir. Çünkü ateizm insanları Tanrı'dan uzaklaştırmaktadır.⁴⁶³

3.5.5. Nuri Pakdil'de Tanrı ve İlahi Hakikat: Teolojik Bir İnceleme

Nuri Pakdil'in düşüncesine göre Tanrı, maddesel algının dışında, olağanüstü bir varlık olup her yerde hazır olandır.⁴⁶⁴ Yeryüzünde bazı olayların son bulması ancak Tanrı'nın insanlar tarafından kabul edilmesi ve tazim edilmesi ile mümkündür. Mesela Pakdil, yeryüzünde nükleer savaşın son bulmasını, Tanrı'nın ve Hz. Muhammed'in yüceltilmesine bağlamaktadır. İslam dininin estetik boyutundan dolayı Tanrı'ya yaklaşmanın yollarından biri de sanattır. Bu durumda sanat savaşıdır. Pakdil, sanat ile Tanrısızlığa, sefalet, açlığa ve sömürüye bir savaş açmak istemektedir. Dolayısıyla sanatın işlevlerinden biri de şiir ve tiyatro ile putçuluğa (putperestliğe), sömürüye, sefalet ve Tanrısızlığa karşı gelmektir.⁴⁶⁵ Pakdil'in, Kur'an'ın Tanrı anlayışını birebir benimsediği görülmektedir.⁴⁶⁶ Bu sebeple Pakdil'in Tanrı anlayışının kaynağının Kur'an-ı Kerim olduğunu söylemek mümkündür. (Bakara, 2/255) İslami öğretinin en temel yönü Tanrı'nın tekliği yani tevhittir. Tanrı'nın hayat, beka, vahdaniyet ve ihsan gibi birçok sıfatları vardır. Bu sıfatlar beşere Tanrı'nın mutlaklığını hatırlatmaktadır ve insanlığın varlığı tek Tanrı'dan çıkmaktadır.⁴⁶⁷

Nuri Pakdil'in düşüncesine göre, insanlığın sorunu Tanrısızlıktan gelmektedir. İnsanı iyi edecek olan ve insanın yüreğini ferahlatacak olan Tanrı'ya bağlılık ve Tanrı inancıdır.⁴⁶⁸ Konunun önemli ismi Pakdil'e göre Tanrısızlık insanlığın başına bir beladır. İnsanlar Tanrısızlık yüzünden sıkıntıya girip kuşku duymaktadır. Tanrısızlık, insanlığı emin olmaktan uzaklaştırmaktadır.⁴⁶⁹ Pakdil'in ifadesiyle: "En varlıklı, en güçlü görünen ülkeler bile, gerçekte, sayrılıklı toplumlardır. İçki, zina, kumar: karabulantı + karakuşku + karasıkıntı: hep, Tanrısızlığın belâsı bunlar. Konformizm insanda, önce özsaygıyı yok etmektedir. Benim aradığım, hiçbir zaman konformizm değil. Konformizm, devrimciliğin karşıtıdır" (Pakdil, 2014, s. 173,174).

⁴⁶³ Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 254.

⁴⁶⁴ Pakdil, *Sınır Tanımayan Devrim Ateşi*, 67.

⁴⁶⁵ Pakdil, *Mektuplar II*, 82,85,114.

⁴⁶⁶ Pakdil, *Sınır Tanımayan Devrim Ateşi*, 67,68.

⁴⁶⁷ Aydın, *İslam Bilgi Anlayışı*, 27.

⁴⁶⁸ Pakdil, *Biat II*, 14.

⁴⁶⁹ Pakdil, *Mektuplar II*, 173.

Pakdil'e göre insan, Tanrı'nın yerine makineyi koymaktadır. İnsanın Tanrı yerine koyduğu makine insanı karanlığa, korkuya sürüklemektedir.⁴⁷⁰ Korkunun başlamasının en önemli sebebi Tanrı'nın yerine konulan şeylerdir. Pakdil, Albert Camus'un düşüncesi olan çağımızın korku çağı olduğu düşüncesini destekleyerek şu çıkarımı yapmaktadır: "Çünkü insan, kendi yaptığı makineyi Tanrı'nın yerine koyarak onun kölesi olunca, korku başlamıştır" (Pakdil, 2014, s. 85). Konunun bir diğer özelliği olarak Pakdil'e göre, Tanrı öldü savı bir safsatadan öteye geçmemektedir. Çünkü bu çağda ölen Tanrı değildir, ölen insandır/insanlıktır. İnsan ölümlerinin, artması ile Tanrı'yı görmek de zorlaşmıştır. Dolayısıyla bu çağda Tanrı'yı daha çok aramaktayız. Tanrısızlık insancıl değerlerimizi yitirmemizin altında yatan nedendir. İnsan, bir gün Tanrı'ya inanacaktır ve sonunda insana kalacak olan da Tanrı'ya inanmasıdır.⁴⁷¹

Nuri Pakdil'in düşüncesine göre inanç, Tanrı'yı özgürce seçmektir. Tanrıtanımaz Batılı düşüncelerin kökeninde kilise yatmaktadır. Pakdil'e göre, kilise özgür inanca bir engel teşkil etmektedir. Kiliseyle Tanrı'ya varılamayacağı düşüncesi ortaya çıkmaktadır.⁴⁷² Pakdil'e göre, insan Tanrısız yapamaz, Tanrısız mutlu olamaz. Pakdil (2014), Şeriâtî'nin aktardığı İranlı şairin sözüne benzer ifadeyle düşüncesini şöyle ifade etmektedir:

Gece, insan yolda giderken, Tanrı'yı usuna getirmeden edemez sanıyorum. İnsan, gece, yorulmadan yürüse, yürüse, yürüse, yürüse Tanrı'yı bulur. Bir yürümemiz kalıyor O'nu bulmak için. Tanrısız ne eder, nasıl geçirir bir gecesini insan? İnsan O'na bağlanmadan, nasıl bulabilir sabahı? Tanrı olmasa, kim kurtaracak geceye düşeni? Beni O tutuyor: yoksa, düşerim boşluğa + insansızlığa + susuzluğa.
(s.59)

Pakdil'in düşünce dünyasına göre çağdaş insan, Tanrısızlığın/inançsızlığın altında ezilmektedir. İnsanın başına gelen musibetlerin sebebi Tanrısızlıktandır. Pakdil'e göre çağdaş insanın ölüm korkusunu yenmesinin tek yolu Tanrısızlıktan kurtulmasından geçmektedir.⁴⁷³ Şeriâtî'ye göre modern medeniyetin öncüleri insanı Tanrıya kulluk

⁴⁷⁰ Pakdil, *Biat I*, 85.

⁴⁷¹ Pakdil, *Biat II*, 121.

⁴⁷² Pakdil, *Biat III*, 43.

⁴⁷³ Pakdil, *Bağlanma*, 67,74.

etmekten kurtardıklarını sanıyorken insanı gizli ve açık, sayısız Tanrı'ya kul edip insanı şirk bataklığına sürüklediler. Bu da modern putperestlik halini almıştır.⁴⁷⁴

Tanrı kavramı gibi Tanrı tasavvuru da insanları etkilemektedir. İnsanların tedavilerinde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Travmalarda kişiler kendilerini güçsüz hissedebilmektedir. Bu durumda kişilerin Tanrı tasavvuru onların travmalarını atlatmalarında yardımcı olabilmektedir. Kriz zamanlarında Allah'a sığınmak, tevekkül etmek duyguların onarılmasında etken olabilmektedir. Travmalarla başa çıkmada manevi kaynaklardan olan güven, umut ve ahiret inancı gibi unsurlar önem arz etmektedir.⁴⁷⁵

3.5.6. Tanrı ile Canlı Bir İlişki: Dua

Arapça bir kelime olup çağırmak, seslenmek, istemek,⁴⁷⁶ Tanrı'ya yalvarma ve yakarış⁴⁷⁷ gibi anlamlara gelmektedir. İslam'da kulun Allah karşısında acizliğini fark etmesi ve Rabb'ine yönelerek ondan istek ve dilekte bulunması, yalvarması, yakarması anlamına gelmektedir.⁴⁷⁸

Dua, insanın Tanrı ile olan içsel bir ilişkisidir.⁴⁷⁹ Friedrich Heiler'a göre ise dinin merkezinde dua vardır. Bu durumda dua etmeyen kişi dini olarak ölü sayılmaktadır. Ona göre, dua insanlığın ortak noktası olmaktadır ve insanlığın dinlerini birleştiren önemli bir unsurdur. Dua, aynı zamanda Tanrı'nın insana bir müdahalesidir.⁴⁸⁰ Tanrı'ya ulaşmanın tek yolu duadır. Kişi, dua ile Tanrı'ya yakınlık kurmaktadır. Felsefe için düşünmek ne ise din için de dua odur. Tanrı'yı bulmanın en güzel yollarından biri duadır. Dinin olduğu yerde muhakkak dua da vardır. Heiler, ilkel insanlardan örnekler vererek ilkel topluluklarda da her topluluk gibi duaya çok düşkün olduğunu ifade etmektedir. İlkel insan, inancından aldığı kararlılık ve azim sayesinde duasında ısrarcı olup dualarına karşılık bulmasa bile dua etmekten bıkmamakta ve vazgeçmemektedir. İnsan dua ederek Tanrı'yı idrak etmeye çalışmakta ve Tanrı'nın kendisi için ifade ettiği anlamı aramaktadır. Bu durumda insan, kendi içsel yaşamını diri tutmak için duaya

⁴⁷⁴ Şeriatî, *İnsan*, 133.

⁴⁷⁵ Ağılkaya Şahin, *Psikoloji ve Psikoterapide Din*, 213.

⁴⁷⁶ Osman Cılacı, "Dua" (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994), 529,530, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dua#1>.

⁴⁷⁷ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 720.

⁴⁷⁸ Cılacı, "Dua".

⁴⁷⁹ Heiler, *Prayer*, 358.

⁴⁸⁰ Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 410.

başvurmaktadır. İnsan Tanrı'ya dua ederken kendisini farklı konumlandırabilir. Farklı toplumlarda insanlar, Tanrı karşısındaki acizliğini ifade etmek için Tanrı'yı, farklı bir karaktere büründürmüştür. İlkel toplumlarda Tanrı'ya dua edilirken kişi kendisini Tanrı karşısında köle olarak ifade etmektedir. Semitik dinler için Tanrı'ya tapma olayı bir kölelik hizmetidir. Bir başka deyişle, Heiler'a göre dindar İsraili erkek, kendisini Tanrı karşısında köle olarak görürken dindar kadın kendisini Tanrı karşısında hizmetçi olarak görmektedir.⁴⁸¹ Pakdil'e göre dua, insanı sağlam bir yapıya büründürür ve insana neredeyse çelik bir zırh sağlamaktadır. Dua, zarif ve güçlü bir ipekle işlenmiştir.⁴⁸² Pakdil, duanın gücünü inanca bağlamıştır. Bundan ötürü insanın inançla gerçekleştirdiği duanın gücü artmaktadır.⁴⁸³

Sonuç olarak, Tanrı, çeşitli inançlarda varlığına inanılan metafizik güç, yaratıcı gibi anlamlara gelmektedir. Eski Yunan Tanrı anlayışında çoktanrıcılık hakimken, Andrew Lang gibi düşünürlere göre, insanlığın ilk dinini, tek Tanrı inancı oluşturmaktadır. Aydınlanmacı filozoflar arasında Baruch Spinoza Tanrı'yı sonsuz ve ezeli bir öz; Jung, Tanrı arketip; Rene Descartes'te mükemmel Tanrı fikri; John Locke Tanrı'nın varlığını matematik bilgisi gibi gerçek ve kesin olarak görürken, Kant ahlaklı olmayı Tanrı'nın var olmasına bağlamaktadır. Platon, Tanrı'yı mutlak iyi ideası olarak görürken, David Hume, putperest bir halkta bile insanların özel bir saygı gösterdikleri bir Tanrı olduğuna dikkat çekmektedir. Max Müller'e göre insanlık, tarih boyunca Tanrısız kalmamıştır. Adam Smith, Tanrı'yı eylemlerimizin tek sürücüsü ve nedeni olarak görürken, Anselm Tanrı'yı mükemmel bir varlık olarak tanımlamaktadır.

Netice itibariyle Teizmde Tanrı, ezeli ve ebedi, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten bir varlık olarak kabul edilirken, agnostisizmde Tanrı'nın bilinemeyeceği savunulmaktadır. Ludwig Feuerbach ve Karl Marx'ın düşüncelerinde ise Tanrı, insanın eseri haline gelir. Ayer'e göre ise Tanrı hayali bir varlıktır. Pakdil'e göre Tanrı, mutlak, ebedi ve ezeli bir varlıktır.⁴⁸⁴ Pakdil düşüncesinde Tanrısızlık, insanlığın baş belası haline gelmişken Tanrısızlık, inançsızlık anlamında da ön plana çıkmaktadır. İnsanın inançsız olduğu bir yerde yaşamın anlamının da kalmayacağı vurgulanmaktadır.⁴⁸⁵

⁴⁸¹ Heiler, *Prayer*, 37,35,62.

⁴⁸² Pakdil, *Edebiyat Kulesi*, 26.

⁴⁸³ Pakdil, *Anneler ve Kudüsler*, 13.

⁴⁸⁴ Pakdil, *Sınır Tanımayan Devrim Ateşi*, 67.

⁴⁸⁵ Pakdil, *Biat II*, 121.

3.6. Metafizik Âlem Görüşü ve Dünya Görüşü

Metafizik, Yunancadan gelip var olanın ötesi,⁴⁸⁶ doğaötesi, cihan ötesi,⁴⁸⁷ fizikten sonra gelen, fizik ötesi varlık/bilgi gibi anlamlara gelmektedir. Metafizik kavramı, farklı anlamlarda kullanılsa da fizik ötesi anlamıyla Arapçaya geçmiştir.⁴⁸⁸ Metafizik alan, varlığı konu edinip bilginin kurallarını araştırmaktadır.⁴⁸⁹ Konunun bir diğer önemli ismi Kindi'ye göre metafizik, ilk hakikatin ilmidir. Farabi de metafiziği, İlahi ilim (el ilm u'l-İlahi) olarak adlandırmaktadır. Whitehead'e göre metafizik, deneyin açıklanmasında sistemli tasarımlama gücüdür ve bilime aykırı bir yanı yoktur.⁴⁹⁰

Tanrı, metafizik bir güç olarak her şeyden aşkın, mutlak varlık olarak kabul edilir.⁴⁹¹ Metafizik, Tanrı'nın varlığını ortaya koysa da onun mahiyeti hakkında bilgi vermemektedir. Dolayısıyla Tanrı'nın var olduğunu bilsek de onu kavramamız mümkün değildir.⁴⁹² Gazalî, Tanrı'yı insan kavrayışlarının ötesinde görse de ona göre Tanrı'yı akıl ve vahiy ile bilmemiz mümkündür.⁴⁹³

Nuri Pakdil'in düşüncesine göre, insan metafizik bir devinim içinde olup metafizikle uğraşmaktadır. İnsanın metafizik ile uğraşması varoluşundan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda varoluş varsa metafizik de vardır. Pakdil'e göre, sanatın birçok işlevi olup işlevlerinden biri de insanın metafizik alemini/devinimini yorumlamaktır.⁴⁹⁴ Topçu'ya göre, din Tanrı'yla temas edebilmek ve metafiziğin kendisidir. Dinsizlik ise “metafiziksizliktir.”⁴⁹⁵ Nuri Pakdil, yeryüzünü gördüğü gibi değil görmek istediği gibi, hayal etmektedir. Pakdil'in dünyası, inancı etrafında şekillenmektedir. Ona göre dinin görevlerinden biri de yeryüzünde insanlığa umut olmaktır. Tüm dünya bir gün İslam'a/Müslümanlığa evrilecektir. Pakdil'in hayali de yeryüzünün İslamlaşması, yeryüzünde İslam'ın hâkim olmasıdır. Bu özelliğiyle dünyayı bir insana benzetip

⁴⁸⁶ Martin, *Metafizik Nedir?* 51.

⁴⁸⁷ Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1665.

⁴⁸⁸ İlhan Kutluer, “Metafizik” (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004), <https://islamansiklopedisi.org.tr/metafizik>.

⁴⁸⁹ Kutluer, “Metafizik”.

⁴⁹⁰ Şaban Ali Düzgün, “Bir Problem Alanı Olarak Metafizik Ve Metafiziksel Olmayan Bir Teolojinin İmkânı”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 1, sy 2 (2003): 12,16, <https://doi.org/10.18317/kader.58141>.

⁴⁹¹ Yılmaz, *Dinler Tarihinin 100'ü*, 15.

⁴⁹² Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, 112.

⁴⁹³ Kırıcıoğlu, “Gazalî'nin Düşünce Sisteminde İrade Varlığı Olarak Tanrı”, 60.

⁴⁹⁴ Pakdil, *Biat II*, 163.

⁴⁹⁵ Birgül, *Said Halim Paşa ve Nurettin Topçu'da 'Milliyet', 'Din' Ve 'Aydın'ın Yabancılaşması'* Sorunu, 522.

hastalandığını ifade etmektedir. Dünyanın bu hastalığının çaresi de İslam'dadır/İslam düşüncesindedir. Bundan dolayı kapitalizm yıkılacak ve İslam hâkim olacaktır.⁴⁹⁶

Yahudilikte inananlara dünyacı telkinler yapılırken, Hristiyanlıkta dünyadan uzaklaştırıcı telkinler yapılmaktadır. Medeniyetlerin oluşmasında dünya görüşünün etkisi büyüktür. Kişiye yaratılışına uygun dünya görüşünü ve medeniyet yapısını İslam getirmiştir. İslam ile insanlar dünyanın gerçek değerini öğrenmiştir. Aynı zamanda İslamiyet, insanları ne maddeye köle yapmaktadır ne de tek başına münzevi hayat yaşama fırsatı sunmaktadır. İnsana hayat gayesini bildiren İslam'dır. Bu durumda İslam dini, Müslümana dünya ve ahiret arasında bir denge sağlamaktadır.⁴⁹⁷

Fuat Aydın ise, İslami dünya görüşünü ikiye ayırmaktadır: Birincisi dünyanın beşerî yorumundan ibarettir. İkincisi ise insanın dünya görüşü ile yaşadığı değerlerin bütünüdür. Birincisi ortaya epistemolojik problem çıkartırken ikincisi de ahlaki bir problem çıkarmaktadır. Bu bağlamda İslami dünya görüşü, Kur'an ve Sünnet üzerine inşa edilmiş ve onları temel alan bir dünya görüşüdür.⁴⁹⁸

Konunun bir diğer özelliği olarak Pakdil, putsuz bir dünya hayal edip istemektedir. Çünkü put, bağımsızlığın karşıtıdır. Putun olduğu yerde bağımsızlıktan bahsedilememektedir. Yeryüzünün bağımsız olması putlardan arındırılmasına bağlanmaktadır. Kısacası Pakdil'in dünya görüşü, İslami düşünciyi yansıtmaktadır.⁴⁹⁹

3.7.Kutsal Objeler: Allah/Tanrı, Peygamber, Mekanlar Vs.

Rudolf Otto'ya göre, kutsal; dinin temel unsurudur. Kutsal ilahi varlık olan Tanrı'dır. Tanrı'nın akılla anlaşılıp düşünce ile ifade edilen ilahi sıfatları vardır. Bu sıfatlar insanlar için sınırlı olurken Tanrı için sınırsız olmaktadır.⁵⁰⁰

Allah kelimesi, ilah ("e-l-h") kelimesinden⁵⁰¹ türemiş olup tapınılan, yüceliğinin karşısında şaşkınlık içinde bırakan, içtenlikle bağlanılıp sığınılan ve duyu idrakinin ötesinde bulunan⁵⁰² varlık gibi anlamlara gelirken batıl tanrılar için de kullanıldığı görülmektedir. Allah kendisinden başka ilah olmayan bütün tanrısal özellikleri kendinde

⁴⁹⁶ Pakdil, *Konuşmalar* 2, 157.

⁴⁹⁷ Mehmet Aydın, "İslam'da Dünya Görüşü", *İslam Medeniyeti Dergisi*, 1967, 31-34.

⁴⁹⁸ Aydın, *İslam Bilgi Anlayışı*, 29.

⁴⁹⁹ Pakdil, *Bir Yazarın Notları III*, 104.

⁵⁰⁰ Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 358.

⁵⁰¹ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 23.

⁵⁰² Topaloğlu, *Allah İnancı*, 11.

bulunduran yüce bir varlıktır.⁵⁰³ İncil’de Tanrı’nın kutsallığı ile beraber İsa da Tanrı’nın kutsalıdır (Allah’ın mukaddesi).⁵⁰⁴ Yeni Ahitte Tanrı mukaddes kabul edilmektedir.⁵⁰⁵ Kur’an-ı Kerim, Yahudilerin ve Hristiyanların din büyüklerini kutsallaştırmalarını eleştirmektedir. (Tevbe 9/30-31) Kur’an’a göre kutsalların en üstünde Allah yer almaktadır.⁵⁰⁶ Başka bir deyişle Allah’tan başka hiçbir şey kutsallık barındırmaz.⁵⁰⁷

Yahudi ve Hristiyan geleneklerinde, seçilmişlik, merkezi bir konuma sahiptir.⁵⁰⁸ Tevrat’ta, Yahudilerin seçilmişliği ve kutsal bir halk oldukları ifade edilmektedir. Yahudilerin seçilmişliği/kutsallığı, etnik olmayıp manevi bir seçilmişliktir.⁵⁰⁹ Seçilmişlik, Tanrı’nın emirlerini kabul eden toplumdur. Seçilmişlik durumunda Allah’ın seçmesi takva ve fazilet merkezli olup ahlaki bir seçimdir.⁵¹⁰ İslam’a göre, inanan insan, inanmayanlardan üstündür.⁵¹¹ Kur’an’da da İsrailoğullarının üstünlüğü/seçilmişliği Allah tarafından gönderilen elçi, nimet ve kitaba bağlandığı görülmektedir. (Câsiye, 45/16, Bakara, 47)

İnsan hem sınır çizmekte hem de sınırı aşmaktadır. İnsan, tarih boyunca kendisini de tabiatı da hem imar etmekte hem de tahrif etmektedir. Tanrı karşısında insan, kendini konumlandıramamakta ve kutsal mekanlar insana kendi mekansızlığını hatırlatmaktadır. Kutsal, tezahür ettiği zaman mekân da kutsallaşmaktadır. Kutsal mekanlar, dini tecrübelerin saklandığı “hafıza mekânı” ve umut kapısı haline gelmektedir. İslam kültürü içinde, camiler de kutsal mekân tasavvuru olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵¹²

Nuri Pakdil’e göre bazı mekanlar kutsaldır/değerlidir. Mesela Pakdil için Sevr Mağarası, önemi olan mekanlardan biridir. Bu bağlamda Hz. Muhammed ile Ebu Bekir’in kaldıkları mağara (Sevr Mağarası) bilincimize kaynaklık etmektedir. Başka bir deyişle Hz. Muhammed mağarada yeryüzünü tartmaktadır. Pakdil için Sevr mağarası

⁵⁰³ Yılmaz, *Dinler Tarihinin 100’ü*, 207.

⁵⁰⁴ *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, 35.

⁵⁰⁵ Harman, “Yeni Ahid’de Din ve Din Anlayışı”, 80.

⁵⁰⁶ Yılmaz, *Dinler Tarihinin 100’ü*, 206,207.

⁵⁰⁷ Topaloğlu, *Allah İnancı*, 64.

⁵⁰⁸ Salime Leyla Gürkan, “Kur’an’a Göre Seçilmişlik Kavramı ve İsrailoğullarının Seçilmişliği Meselesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2005, 25.

⁵⁰⁹ Gündüz, *Dünya Dinleri*, 85,86.

⁵¹⁰ Güler, “Kutsallık ve Dini Metinlerin Dogmatlaştırılması”, 300.

⁵¹¹ Ahmet Güç, “İslam’da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 1993, 126.

⁵¹² Burhanettin Tatar, “‘Kutsal Mekân’: Fenomenolojik Bir Analiz”, *Milel ve Nihal*, 2017, 9,10-20.

sıradan/basit bir mağara değil, peygamberi koruyarak aynı zamanda Kutsal Kitap'ın da koruyuculuğunu üstlenmektedir.⁵¹³ Pakdil'in düşünce dünyasına göre, o kutsal mağaralardan biri de yedi inanmış insanın, şirkten, zulümden kaçarak sığındığı mağaraydı. O mağarada kalan gençler, soylu direniş, ödünsüz yiğitlik gösteren hakiki inananlardan oluşmaktadır. Bu hakiki inanç sahibi gençler adanmışlığın birer göstergesidir.⁵¹⁴ Kur'an'ın ifadesiyle: "Gerçekten onlar Rablerine inanmış gençlerdi..." (Kehf Suresi 13)

Hiz. Peygamber Arap toplumunun içinden çıkmış olsa da sadece Arap toplumunu temsil etmemektedir. Peygamber'in misyonu evrensel bir misyondur. Başka bir deyişle Hiz. Muhammed'in mesajları evrensel boyutu olan mesajlar olup kıyamete kadar da sürecek olan ilahi mesajlardır. Nuri Pakdil'e göre, peygamberimizin eylemi yerel bir eylem değildir. Âlemlere rahmet olarak gönderilen (Enbiya, 107) bir elçinin eyleminin de yerel olmasının düşünülmesi imkansızdır. Pakdil, peygamberin eylemi ile Avrupa'da yapılan bazı eylemleri kıyaslamaktadır. Mesela, peygamberin eylemi evrensel bir eylem iken Fransız Devrimi sadece bir Paris Devrimi olarak yer bulmuştur. Dolayısıyla Fransız Devrimi, yerel bir devrim olmaktan öteye geçememiştir. Peygamber'in eylemi diğer bütün eylemlerden bağımsız ve diğer bütün eylemlerden daha büyük ve etkili olmaktadır.⁵¹⁵

Pakdil düşüncesinde ve yaşamında önemli bir konumu/değeri olan kutsal mekânlardan biri de Kudüs'tür. Pakdil'in hayatının neredeyse tamamında yer alan Kudüs'ü, Kutsal mekân bağlamında tanımakta/bilmekte yarar vardır. Kudüs, dünyanın en eski yerleşim yerlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kudüs'ün tarihi M.Ö 3000'lere kadar dayanmaktadır. Kudüs'ün insanlık için ortak özelliği ise Müslümanlık, Yahudilik ve Hristiyanlık için kutsal olmasıdır. Kudüs 7.yy'da 2. Halife Hiz. Ömer tarafından fethedildikten sonra uzun yıllar sürecek bir refaha kavuşmuştur.⁵¹⁶ Pakdil için, kutsal mekanlardan biri de Kudüs'tür. Kudüs, Pakdil'in kırmızı çizgisidir. Kudüs üç kitabi dinde de kutsal kabul edilmektedir. Pakdil, kendisini Kudüs aşığı olarak tanımlarken, Kudüs sevdasının da annesinden geldiği görülmektedir. Pakdil'e göre,

⁵¹³ Pakdil, *Bir Yazarın Notları III*, 9.

⁵¹⁴ Pakdil, *Kalem Kalesi*, 92.

⁵¹⁵ Pakdil, *Sınır Tanımayan Devrim Ateşi*, 112.

⁵¹⁶ Asiye Derya Tetik, "7. Yy.'dan Haçlı Hakimiyetine Kadar Kudüs Tarihi" (Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 24-25.

Kudüs sevilmeden insanlığa da girilmez. Çünkü Kudüs bağımsızlığın, özgürlüğün tek simgesidir.⁵¹⁷ Pakdil'e göre, sömürünün, vahşetin, zulmün yok edilmesi, mutluluk ve eşitlik Mekke'nin ilkelerinden geçmektedir. Bu bağlamda Kudüs ve İstanbul bize bağışlanan lütuflardır. Ona göre, aşk olacak ise Kudüs ile İstanbul ile olmalıdır. Çünkü Pakdil'e göre, Kudüssüz ve İstanbul'suz aşk yoktur.⁵¹⁸ Pakdil için peygamberin Kudüs'e ayak basması kutsal olması için yeterlidir. Çünkü, Müslüman hareketinin evrenselliği Kudüs'ten başlamaktadır.⁵¹⁹

İslam'da, önemli olan mekanların başında gelen camiiler, birliğin sembolü olup beraberlik ruhu sağlamaktadır. Camii, toplum hayatında “kollektif şuuru” oluşturmaktadır.⁵²⁰ Camiiler, kutsal olmasa da fonksiyonları itibarıyla kutsal sayılmaktadırlar. Nuri Pakdil'e göre, camilerin kutsal görevleri vardır. Camiiler, İslam öğretilerinin savunulduğu/simgelendiği yerdir. Camiiler, aynı zamanda emeğin, alın terinin savunulduğu kutsal mekanlardır. Pakdil'e göre, camiiler İslam'ın ana unsurlarından biri olmasına rağmen gerekli değeri göremeyip hayatın dışına itilmişlerdir. Bundan ötürü camilerin hayatın içine dahil edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.⁵²¹

Bekir Topaloğlu'na göre ise Allah dışında hiçbir şey kutsallık barındırmamaktadır. Allah'tan başka şeylere yüklenen kutsallık ancak mecazi bir kutsallık iken bazı mekanlar fiziksel olarak değil de taşıdıkları anlamlar açısından değerlidir. Kâbe, Hacerülesved ve Mescid-i Aksâ gibi unsurların kutsallığı fiziksel olarak olmayıp Müslümanların yaşamlarında gördükleri görevler ve barındırdığı anılar yönünden kıymetlidir.⁵²²

⁵¹⁷ Pakdil, *Bir Yazarın Notları I*, 65.

⁵¹⁸ Pakdil, *Otel Gören Defterler*: 5, 78.

⁵¹⁹ Pakdil, *Anneler ve Kudüsler*, 121.

⁵²⁰ Hak Müshirul, “İslam Toplumu ve Toplum Hayatında Cami'nin Yeri”, çev. Ahmed Güç, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, say 3 (1991): 290-92.

⁵²¹ Pakdil, *Konuşmalar* 2, 141.

⁵²² Topaloğlu, *Allah İnancı*, 64.

SONUÇ

İnsanlar, doğuştan inanma eğilimindedir ve inançları yaşadıkları zaman, çevre ve coğrafyadan etkilenmiştir. Antropoloji, insanın hem fiziksel hem de ahlaki olarak çalışmalarını/faaliyetlerini ifade eden bir bilim dalıdır ve insanlık tarihine/kültür tarihine dair veriler sunmaktadır. Antropoloji sözcüğüne ayrı manalar yüklenmiş ve birtakım uluslar tarafından ırklarının egemenliğini ispatlamak için tercih edilmiş ve kullanılmıştır. Antropoloji disiplini, incelediği/irdelediği ulusun fazilet ilkelerinden ayrı bir şekilde, bağımsız olarak çalışmasa da sadece belli bir ulusa ait bir disiplin değildir. Bu bağlamda Batı uluslarındaki gibi Doğu uluslarında da antropolojik belgeler/kayıtlar keşfedilmiştir ve antropolojik perspektif, her gerçeği kendi koşulları ve zamanı içinde değerlendirmektedir. Antropolojik perspektif ile geçmişten ders alınmak istenmiştir. Bir başka ifadeyle, Antropoloji ve kültürel unsurlar insanlığa yol göstermede önemli etkiye sahip olup tarihsel mukayese yöntemini kullanan fenomenolojiye önemli katkılar sağlamaktadır.

İnsanı tanımlamak ve tanımak zor olsa da kendini tanıyan insan Rabb'ini de tanır. J. Locke, P. Tiele, A. Şerîâtî, M. Akif ve N. Pakdil gibi düşünürlerin ortak yanı, insanın değerinin Tanrı'dan, halifelikten veya Tanrının Suretinden kaynaklandığını ifade etmeleridir. İnsan, Tanrı'nın sanatı (Locke), akrabası (Şerîâtî), halifesi (Kur'an), üstün insan (Nietzsche), insan-ı kâmil(ikbal), izzet ve hürmet tacı giymiş (Kitabı Mukaddes) ve Tanrı'nın kutsal emeği (Pakdil)'dir. İnsan, akıllı, iradeli ve sosyal bir varlıktır ve insanı düşünerek kulluk bilincini artırıp Allah'a yaklaşabilir. Pakdil, insan bilimi perspektifinden merkezine insan/insanlık sözcüğünü almıştır ve insanın/insanlığın mukaddes olmasından hareketle insana/insanlığa vurulan/uygulanan her girişimin dolaylı bir şekilde de olsa Tanrı'ya yapıldığını savunmuştur. Pakdil'in önerisi: (İnsanın Yeniden Yorumlanması) İnsanın modernize edilmesi; Tanrı'yı keşfetmek, Şeytanının katili olmak ve Sahiplikten (mülkiyet) arınma ile gerçekleşecektir.

Kültür, nesilden nesile aktarılan maddi ve manevi her şeydir, ancak Meriç kültür kavramını samimiyetsiz, insanları bölen ve Batı'nın sefaletini ortaya çıkaran bir kelime olarak görür ve onun yerine irfan kavramını merkeze koyar. Tylor ise medeniyet kelimesinden hoşlanmaz ve onun yerine kültür kelimesini kullanmaktadır. Topçu ve Pakdil ise ortak kültürün kaynağı olarak dini görürler ve yabancılaşmamızın sebebinin

kültür emperyalizmi olduğunu düşünürler. Pakdil'e göre, kültürümüzün değişme sebebi kendimizden/özümüzden/değerlerimizden uzaklaşmamızdır ve Heidegger düşüncesine göre ise günümüz kültür buhranının sebebi insanın parçalanması, birliğinin/beraberliğinin koparılmasıdır. Pakdil ve Heidegger'in ortak noktası, kültür değişiminin sebebi olarak insanın özünden, değerlerinden ve insanlığından uzaklaşmasıdır.

Medeniyet kavramı, İbn Haldun'un umran kavramıyla, Tylor'un ise kültür kavramıyla açıklandığı, farklı anlamlar yüklenmiş bir kavramdır. Meriç, medeniyet sözcüğünü “kaypak ve karanlık” bir sözcük olarak görürken, Ziya Gökalp medeniyeti uluslararası, kültürü de yerel/yerli olarak ifade etmiştir. Nuri Pakdil ise medeniyet sözcüğüne farklı bir opsiyon ile uygarlık sözcüğünü merkeze almış ve Müslümanların inançları ve düşünceleriyle ortaya çıkan İslam medeniyetine Kur'an ve Sünnet'in kaynaklık ettiğini belirtmiştir. Medeniyete; İbn Haldun, umran; Tylor, kültür; Pakdil ise uygarlık (Anadolu İrfanı) demektedir. Bir başka deyişle, medeniyet; Tylor iğrenirken, Meriç kaypak ve karanlık, Akif ise canavar diye tabir etmektedir. Gökalp, dini inanç yerine milli ve modernist inanç modelini sunmaktadır; çünkü medeniyet değiştirmek, din değiştirmek değildir.

Nurettin Topçu ve Nuri Pakdil, batılılaşmadan kurtulmanın yolunu ulusun kendi kültürüne/özüne dönmesinde bulurken, Topçu Batı taklitçiliğinin aşağılık duygusundan kaynaklandığını ve Batı'nın sadece tekniğini almanın mümkün olmadığını savunmuştur. Said Halim Paşa ise Batı'nın yaptıklarının olduğu gibi alınmaması gerektiğini, ancak bunları nasıl yaptıklarının öğrenilmesi gerektiğini düşünmüştür. Kısacası, Batı'dan medeniyet- çeşitli şekillerde de olsa- alınabilir diyen düşünürler: Mehmet Akif, Said Halim Paşa ve Ziya Gökalp'tir. Batı'dan hiçbir şekilde medeniyet alınamaz diyen düşünürler de olmuştur. Bunlar: Nuri Pakdil, Nurettin Topçu ve Fazlurrahman gibi düşünürlerdir.

Meriç ise batılılaşma yerine çağdaşlaşma kavramını merkeze almış ve batılılaşma ile çağdaşlaşma kavramlarının pek de birbirinden farklı olmadığını belirtmiştir. Çünkü Meriç'e göre batılılaşma çağdaşlaşmaktır, çağdaşlaşmak da yok olmaktır. Pakdil ise batılılaşmanın kendi değerlerimizden uzaklaşmak olduğunu ve özgün ulusun düşmanı olduğunu savunmuştur. Pakdil'in Batı karşıtlığının temelinde Batı'nın sömürmesi ve yabancılaştırması yatmaktadır. Topçu'nun düşüncesinden çıkardığımız sonuca göre ise

asıl medeniyet batılılaşmada olmayıp Anadolu'dan geçmektedir. Anadolu irfanını savunmaktadır.

Karl Marx'ın yabancılaşma kavramı, insanın kendi emeğine, ürüne ve insana yabancılaşması olarak üç şekilde tanımlanır. Pakdil ise insanı kendisine karşı savunarak yabancılaşmanın önüne geçmeye çalışır. Pakdil'e göre, asıl yabancılaşma batılılaşmadır ve bundan kurtulmanın yolu yerli düşünceden geçmektedir. Marx ve Pakdil'in görüşleri temelde uyuşmasa da Marx'ın insanın insana karşı yabancılaşması ile Pakdil'in insanın kendisine karşı yabancılaşmasının bazı benzer yanları vardır. Her iki düşünür de insanın kendisine yabancılaşmasının nedeni olarak insanın kendisini görürler. Dolayısıyla yabancılaşmanın nedeni insandır. Marx'ın yabancılaşması iktisadi iken, Pakdil'in yabancılaşması kültürel ve manevi/ruhsal bir yabancılaşmadır. Pakdil'in "İnsan! Seni savunuyorum; sana karşı!" lafzı, temelde özünden uzaklaşan/kopan insana/insanlığa karşı bir kavgadır. Pakdil'in kavgası insanlığı anamalcılığa (sermayeye), başkalaşmaya, batılılaşmaya ve dünyacılık doktrinine karşı koruyan bir kavgadır. Yabancılaşmanın çözümü ise Anadolu irfanı/İslam irfanıdır. Anadolu irfanının kapısı da yerli düşünceden geçmektedir.

Nuri Pakdil'in ele aldığı kirli mülkiyet kavramı, insanı esir alan ve çıkarıcılığa iten bir yapı olarak tanımlanabilir. Homo Economicus yaklaşımı da bireyseliği ve çıkarıcılığı ön plana çıkararak benzer bir sistem sunar. Her iki kavram da faydacılığı gözeterek sadece bireyin çıkarını düşünür ve toplumsal çıkarı göz ardı eder. Pakdil, mülkiyet kavramına Tanrı ile yapılan sözleşmede vurgulanmadığı için karşı durmaktadır. Bu nedenle, mülkiyete karşı olmasının temel nedeni, Tanrı'nın mülkiyeti arka plana itmesidir. Pakdil'in düşünce dünyasının genel özeti olarak mülkiyetin kirlenmesi insanı kutsal değerlerden uzaklaştırmaktadır.

Pakdil, mülk edinmeye karşı mıdır? sorusuna cevap olarak Pakdil, insanı inancından veya insanlığından uzaklaştıran mülkiyete karşı durmaktadır. Ona göre, insan mülkiyeti doğru bir konuma oturtmadığı sürece, mülkiyet insana acı verecektir. Pakdil, mülkiyeti sadece ön plana almamaktadır; insanın işine yarayan mülkiyeti değil, insana sahip olan, insanı esir alan "kirli mülkiyeti" reddetmektedir. Mülkiyetin sürekli sorgulanması, mülk edinmeye karşı olduğu anlamına gelmemektedir. Mülkiyet ve kâr ile

mekanikleşen modern insanın mülkiyet algısının sorgulanması gerektiği vurgulanmaktadır.

Nuri Pakdil'e göre, inanç eyleme dönüşmelidir ve Tanrı yerine konulan her şey insanda korkuyu artırır. İnsan Tanrı'dan uzaklaştıkça korkusu artar ve onu ortada tutan düşünce Tanrı düşüncesidir. Din olmadan da insan tapacak bir şeyler bulmaktadır ve heykel düşüncesinin kökeninde put barınmaktadır. Pakdil'e göre, savaşların kökeninde Tanrısızlık vardır ve Tanrısızlık da insanlığın tam özgürleşememesine neden olmaktadır. Din, tanımlarının merkezinde aşkın/yüce, kutsal bir düşünce vardır ve içinde bulunan kültürün, toplumun, çevrenin etkisinden ve dindarların duygularından bağımsız bir din tanımı yapmak zordur. Pakdil'e göre din, Kutsal Kitap'ın (Kur'an-ı Kerim/Kutsal Ödev) ilkeleri/öğretileridir. Kant'a göre din, ödevin ilahi emir olarak kabul edilmesidir ve ahlaki ödevler Tanrı tarafından verilmiş bir vahiy olarak görülebilir. Pakdil'in düşünce dünyasında da "kutsal ödev" kavramı önemli bir yere sahiptir ve insanın mücadelesi kutsal ödev içindir.

Herbert Spencer ve Edward Burnett Taylor animizm, Müller natüralizm, Emile Durkheim ve Freud totemizm, Darwin evrim, Karl Marx hem ekonomik koşullar hem de büyü ve hurafe, Maret animatizm, J.G., Frazer büyü, Friedrich Heiler dua, Leeuw Tanrı ve Pakdil vahiy gibi olguları dinin kökenine/kaynağına yerleştirmektedirler.

Kutsal kavramı, farklı dinlerde ve kültürlerde farklı şekillerde yorumlanmaktadır ve genellikle ilahi, kutsal veya numinous gibi kavramlarla ifade edilmektedir. Kutsal kavramı, bütün dinlerin özünde yer alır ve Nathan Söderblom'a göre, Tanrı kavramından önce gelen ilk dini kelimedir. Yahudilikte ve İslam'da Tanrı kutsal kabul edilir ve Tanrı'nın temas ettiği her şey de kutsal olarak kabul edilir. Nuri Pakdil'in düşüncesinde ise insanın gerçeği kutsaldır ve insan kutsal için yaşamalıdır.

Tanrı, çeşitli inançlarda varlığına inanılan metafizik güç, yaratıcı gibi anlamlara gelmektedir. Eski Yunan Tanrı anlayışında çoktanrıcılık hakimken, Andrew Lang gibi düşünürlere göre, insanlığın ilk dinini, tek Tanrı inancı oluşturmaktadır. Aydınlanmacı filozoflar arasında Baruch Spinoza Tanrı'yı sonsuz ve ezeli bir öz, Jung Tanrı'yı arketip, Rene Descartes mükemmel Tanrı fikri, John Locke Tanrı'nın varlığını matematik bilgisi gibi gerçek ve kesin olarak görürken, Kant ahlaklı olmayı Tanrı'nın var olmasına bağlamaktadır. Platon, Tanrı'yı mutlak iyi ideası olarak görürken, David Hume, putperest

bir halkta bile insanların özel bir saygı gösterdikleri bir Tanrı olduğuna dikkat çeker. Max Müller'e göre, insanlık tarihi boyunca Tanrısız kalmamıştır. Adam Smith, Tanrı'yı eylemlerimizin tek sürücüsü ve nedeni olarak görürken, Anselm Tanrı'yı mükemmel bir varlık olarak tanımlar. Teizmde Tanrı, ezeli ve ebedi, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten bir varlık olarak kabul edilirken, agnostisizmde Tanrı'nın bilinemeyeceği savunulur. Ludwig Feuerbach ve Karl Marx'ın düşüncelerinde ise Tanrı, insanın eseri haline gelir. Ayer'e göre ise Tanrı hayali bir varlıktır. Pakdil'e göre Tanrı, mutlak, ebedi ve ezeli bir varlıktır. Pakdil düşüncesinde Tanrısızlık, insanlığın baş belası haline gelmişken, inançsızlık anlamında da ön plana çıkmaktadır. İnsanın inançsız olduğu bir yerde yaşamın anlamının da kalmayacağı vurgulanmaktadır. Tanrının mutlak birliğini zedeleyen düşüncelerden biri de put düşüncesidir. Tanrı'nın Kur'an'da buyurduğu birlik dışında kalan put düşüncesi, insanın bağımsızlığını kısıtlamaktadır. Pakdil'in putlara yüklediği anlam, Kur'an'ın Allah dışında tapınılan varlıklara yüklediği anlam ile benzerlik içindedir: Allah'ın dışında faydasız, zararsız ve anlamsız nesnelerdir. Bu benzerliklerden biri de putların insanı ruhsal veya manevi bir yozlaşma sürecine sokmasıdır. (Taha Suresi, 83-90)

Sonuç olarak insanlık için birçok din, Tanrı ve kutsal tanımlamaları ortaya çıkmıştır. Bu tanımları kısaca vermeye çalıştığımız bu çalışmamızda Pakdil'in kavram isimlendirmelerine pek uyduğu söylenemez. Bazı sözcüklerin (insanlık, irfan, uygarlık gibi.) Pakdil, düşüncesinin merkezinde yer aldığını görmekteyiz. Pakdil'in yapıtlarında, kendini şahsına münhasır bir üslup ile ifade ettiği ve kendine has birtakım kavramlar kullandığı gözlemlenmiştir. Pakdil'de, insan bilimi perspektifinden merkezine insan/insanlık sözcüğünün, medeniyet merkezli bir kavram yerine uygarlık merkezli bir kavram (uygarlık ve gelenek aynı manalı), kapitalist/sermayedar sözcüğü yerine anamalcı sözcüklerinin merkeze alındığı görülmektedir. 'Alınteri', 'sömürü', 'emek', 'önder', 'sorumluluk', 'özgürlük', 'uygarlık', 'kirli mülkiyet', 'baş kaldırı', 'kara siyasa' gibi kavramlar ise Pakdil'in en çok kullandığı ve Pakdil'in kimliğini oluşturan kavramlardır.

KAYNAKÇA

- Adam, Baki. “Yahudilikte Din Kavramı ve Din Anlayışı”. *Dinler Tarihi Derneği Yayınları* 2 (2000): 129-134.
- Adıbelli, Ramazan. “Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (2009):113-152.
- Adıgüzel Kaydan, Nurcan. *Nuri Pakdil’in Hayatı-Eserleri ve Hayatı Ekseninde Tiyatrolarının İncelenmesi*. Yüksek Lisans, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Ağılkaya Şahin, Zuhâl. *Psikoloji ve Psikoterapide Din*. 1. Bs. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020.
- Akalın, Şükrü Haluk, ed. *Türkçe Sözlük*. 11. Bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Akdemir, Furat. *Dinin Kaynağı Sorunu Çağdaş Yaklaşımlar ve İslam*. 1. Bs. Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Akdoğan, Ali. “Medeniyetlerin Oluşmasında Dinin Rolü ve İslam Medeniyeti”. *Dini Araştırmalar Dergisi*. (Aralık 2008): 87-106.
- Akdoğan, Ali. *Mehmet Akif Ersoy’a Göre İnsan, Toplum ve İslam*. 1. Bs. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Akyıldız, Hüseyin. “Tartışılan Boyutlarıyla ‘Homo Economicus’”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. (2008): 29-40.
- Alıcı, Mustafa. “Din Antropolojisinin Kurucularından James George Frazer (1854-1941)”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (2010): 3-31.
- Alıcı, Mustafa. *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*. 3. Bs. İstanbul: İz yayıncılık, 2017.
- Alıcı, Mustafa. *Evrimsel Politeizm-Devrimci Monoteizm*. 1. Bs. İstanbul: Rağbet yayınları, 2013.
- Alıcı, Mustafa. “Kutsal’a Giden Yol: Dinler Tarihi’nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi”. *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. (2005): 73-120.
- Alıcı, Mustafa. “Postmodern Çağda Din Bilimlerine Göre ‘Kutsal’, ‘Mabet’ ve ‘Dine Davet’ Dikotomileri: Krizler, Meydan Okumalar ve Olası Yanıtlar”. *Âsâr Akademik Dinî Araştırmalar Dergisi*. (2023): 23-54.
- Alıcı, Mustafa. *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. İstanbul: Rağbet yayınları, 2017.
- Atay, Hüseyin. “Kur’an’ı Kerim ve Kudsiyet”. *Ankara Üniversitesi İlah Fakültesi Dergisi*. (1985): 1-30.
- Aydın, Ali Rıza. “Tanrı Algısına Jungçu Bir Bakış”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 28 (2010): 53-61.
- Aydın, Fuat. *İslam Bilgi Anlayışı ve Çoğulcu Bir Toplumun Eğitim Sistemine Yansıması*. Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Aydın, Mehmet. “İslam’da Dünya Görüşü”. *İslam Medeniyeti Dergisi*. 1967. s.31-33.
- Aydın, Mehmet. “Nietzsche ve İkbal’de İnsan Problemi”. *Disipl. Sosyal Bilimler Dergisi*. (2023): 129-149.

- Aydın, Mehmet. *Dinler Tarihine Giriş dinler-mezhepler-yeni dini hareketler*. 8. Bs. Konya: Literatürk academia, 2017.
- Aydoğan, Emine. “Descartes Metafiziğinde Tanrı Problemi The Problem Of God İn Descartes’ Metaphysics”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (2013): 91-100.
- Baştürk, Şenol. “Yabancılaşma”. *Tubitak Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları*. 2024. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/yabancilasma>.
- Bilge, Muhittin. “Nurettin Topçu ve Medeniyete Milli Bir Alan Açma Çabası Olarak Anadolu Medeniyet Perspektifi”. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. (2011): 167-182.
- Birgöl, Mehmet Fatih. *Said Halim Paşa ve Nurettin Topçu’da ‘Milliyet’, ‘Din’ Ve ‘Aydının Yabancılaşması’ Sorunu*. 1. Bs. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Cılacı, Osman. “Dua”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9: 529,530. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Çetin, İsmail. “John Locke’un Cevher Görüşü ile İlgili Bazı Yanlış Anlamalar”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (2009): 149-158.
- Çetin, Halis. *Kişisel, Kolektif ve Evrensel Tanrı Kompleksi I Kutsalın Gölgesinde*. 1. Bs. Ankara: Kadim Yayınları, 2014.
- Demirci, Kürşat. “İslam’a Göre Sosyal Açından İnsan”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (2004): 164-166.
- Demirci, Kürşat. “Kutsiyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 497. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002.
- Dhavamony, Mariasusai. “Dinlerde Tanrı Anlayışı”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Fuat Aydın. (2010): 189-210.
- Dinler, Elvin-Çalışkan, Zeynep. “Mülkiyetin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Deneme”. *İstanbul Üniversitesi Yayınevi*. (2019): 421-452.
- Düzgün, Şaban Ali. “Bir Problem Alanı Olarak Metafizik ve Metafiziksel Olmayan Bir Teolojinin İmkânı”. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2003): 57-80. <https://doi.org/10.18317/kader.58141>.
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Kutsal-Dışı Dinin Doğası*. Trc. Ali Berktaş. 2. Bs. İstanbul: Alfa, 2019.
- Ellwood, Robert S.- D. Alles, Gregory. *The Encyclopedia Of World Religions Revised Edition*. New York: Dwj Books Llc, 1998.
- Erinç, Ömer. “Nuri Pakdil’in Aile, Çevre, Okul Ortamı ve Düşüncesinin, Kişiliğinin Oluşumu”. *Edebiyat Eylemi ve Nuri Pakdil*. Ed. Hüseyin Su. 1. Bs. 15-35. Ankara: Hece Yayınları, 2013.
- Ersoy, Mehmet Akif. *Tam Metin ve Safahat Dışında Kalmış Şiirleri Safahat*. Ed. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2008.
- Girard, Rene. *Şiddet ve Kutsal*. Trc. Necmiye Alpay. 1. Bs. İstanbul: Kanat Yayınları, 2003.
- Gilson, Etienne. *Tanrı ve Felsefe*. Trc. Mehmet S. Aydın. 2. Bs. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999.
- Gökalt, Ziya. *Türk Medeniyeti Tarihi*. Ağustos. İstanbul: Bilgeoğuz yayınları, 2015.

- Gökalp, Ziya. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Mart. İstanbul: Bilgeoğuz yayınları, 2016.
- Görgün, Tahsin. *İslam-Batı İlişkileri Çerçevesinde Medeniyet Meselesi*. 5. Bs. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2022.
- Güç, Ahmet. “İslam’da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği”. *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*. 1993.
- Güç, Ahmet. “Kur’an’da Kutsallık Anlayışı”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (2000): 245-252.
- Güç, Ahmet. “Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı”. *Dinler Tarihi Derneği Yayınları*. (1998): 337-353.
- Güler, İlhami. “Kutsallık ve Dini Metinlerin Dogmatlaştırılması”, 1. Kur'an Sempozyumu, editör Mehmet Akif Ersin vd., 297-313. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994.
- Günay, Durmuş. “‘Medeniyet’ Kavramını Açıklamak için Bir Yaklaşım”. *Felsefe Dünyası Dergisi*. (2020): 76-92.
- Gündüz, Şinasi, ed. *Dünya Dinleri*. 3. Bs. İstanbul: Milet Nihal yayınları, 2020.
- Gündüz, Şinasi. “Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos”. *Milet ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*. (2009): 9-26.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. 2. Bs. İstanbul: Vadi Yayınları, 2017.
- Güngör, Harun. “Tanrı”. TDV İslâm Ansiklopedisi, 39: 570-571. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Güngör, Harun. *Türk İnanışlarında Tanrı ve Tanrıçılık*. Ankara: Öncü Kitap, 2013.
- Gürkan, Salime Leyla. “Kur’an’a Göre Seçilmişlik Kavramı ve İsrailoğullarının Seçilmişliği Meselesi”. *İslam Araştırmaları Dergisi*. (2005): 25-61.
- Gürsoy, Akile. “Antropoloji”. *Antropoloji*. 1-3. İstanbul: Tübitak Bilim Yayınları Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, 2024.
- Hacak, Hasan. “Mülkiyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 31: 541-546. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020.
- Haddad, Yvonne Yazbeck. “Kur’an’da ‘Din’ Teriminin Anlamı”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Ahmet Güç. (2000): 114-123.
- Haldun, İbn. *Mukaddime*. Ed. Süleyman Uludağ. 19. Bs. İstanbul: Dergâh yayınları, 2022.
- Halim Paşa, Said. *Buhranlarımız ve Son eserleri*. Ed. M. Ertuğrul Düzdağ. 12. Bs. İstanbul: İz yayıncılık, 2016.
- Harman, Ömer Faruk. “Yeni Ahid’de Din ve Din Anlayışı”. *Dinler Tarihi Derneği Yayınları*. (2000): 71-80.
- Harman, Ömer Faruk. *İlmihal, İman ve İbadetler*. 18. Bs, 2 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Hartshome, Charles. “Dine ve Felsefeye Göre Tanrı”. *Ankara Üniversitesi İlah Fakültesi Dergisi*. Trc. Mehmet Aydın. (1990): 205-220.
- Heidegger, Martin. *Letter On Humanism*. New York: Harper & Row, 1977.
- Heiler, Friedrich. *Prayer: a Study in the History and Psychology of Religion*. Londra ve New York: Oxford Üniversitesi, 192M.S., 1932.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisine Giriş*. 7. Bs. İstanbul: Dem Yayınları, 2020.
- Hume, David. *Din Üstüne*. Trc. Mete Tunçay. 6. Bs. Ankara: İmge Kitabevi, 2019.

- Hume, David. *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*. Trc. Oruç Aruoba. 3. Bs. İstanbul: Say Yayınları, 2023.
- Izutsu, Toshihiko. *Kuran'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. Trc. Selahattin Ayaz. 5. Bs. İstanbul: Pınar Yayınları, 2013.
- İnan, M. Akif. *Din ve Uygarlık*. 1. Bs. Akabe Yayınları, 1985.
- Kant, Immanuel. *Pratik Aklın Eleştirisi*. 3. Bs. Türkiye Felsefe Kurumu, 1999.
- Kant, Immanuel. *Religion Within The Boundary Of Pure Reason*. Londra: Thomas Allan & Co., t.y./n.d.
- Kaplan, Yusuf. Yeni Şafak Gazetesi. “Bir kültür felsefesi: Ontolojik şiddet ya da kültürü de yok eden ‘kültür’ ve anti-kültür barbarlığı”. Erişim Tarihi 12. 05. 2024, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/yusuf-kaplan/bir-kultur-felsefesi-ontolojik-siddet-ya-da-kulturu-de-yok-eden-kultur-ve-anti-kultur-barbarligi-2064730>.
- Kaplan, Yusuf. *Medeniyet Tasavvuru Fütühat-ı Medeniyye'ye Giriş*. Şubat. İstanbul: Nesil yayınları, 2022.
- Karaca, Alaattin. *Nuri Pakdil'in Denemelerinde Düşünsel Boyut*. 1. Bs. Ankara: Hece Yayınları, 2013.
- Karagöz, İsmail. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. 6. Bs. Ankara: Diyanet İşleri başkanlığı yayınları, 2015.
- Karakoç, Sezai. *İnsanlığın Dirilişi*. 14. Bs. İstanbul: Diriliş Yayınları, 2016.
- Karaman, Fikret. “Nübüvvet ve Medeniyet”. *İnönü Üniversitesi Yayınevi*. 2019.
- Kaynak, İbrahim Hakkı. “Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekânın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (2016): 443-455.
- Kırıcioğlu, Hatice Nur. *Gazâlî'nin düşünce sisteminde irade varlığı olarak Tanrı*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2020.
- Kırman, Tuğba- Atak, Hasan. “Yabancılaşma: Kavramsal ve Kuramsal Bir Değerlendirme”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (2020): 279-295.
- Kırman, M. Ali- Özbolat, Abdullah. “İslam, Kutsal ve Seküler”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (2017): 19-41.
- Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2015.
- Kutluer, İlhan. “İnsan”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 22: 320-323. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Kutluer, İlhan. “Metafizik”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 29: 399-402. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Küçükalkp, Kasım- Cevizci, Ahmet. *Batı Düşüncesi Felsefi Temeller*. 6. Bs. Ankara: İsam Yayınları, 2019.
- “Kültür”. *Türk Dil Kurumu/Sözlük*. 2024. <https://sozluk.gov.tr/>.
- Locke, John. *Eğitim Üzerine*. Trc. Aylin Uğur. Ankara: Yeryüzü Yayınevi, 2004.
- Locke, John. *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. Trc. Vehbi Hacıkadıroğlu. 1. Bs. İstanbul: Ara Yayıncılık, 1992.
- Locke, John. *John Locke'da Tanrı Anlayışı*. Trc. İsmail Çetin. 3. Bs. Bursa: Emin Yayınları, 2019.

- Martin, Heidegger. *Metafizik Nedir?* Trc. Şevket Mazhar İpşiroğlu - Suut Kemal Yetkin. 5. Bs. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2022.
- Marx, Karl. *Yabancılaşma*. Ed. Barışta Erdost. Trc. Kenan Somer, Ahmet Kardam, Sevim Belli, Arif Gelen, Yurdakul Fincancı, Alattin Bilgi. 8. Bs. Ankara: Sol Yayınları, 2021.
- Meriç, Cemil. *Kültürden İrfana*. 7. Bs. İstanbul: İletişim yayınları, 2019.
- Meriç, Cemil. *Umrandan Uygarlığa*. 23. Bs. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2016.
- Monnot, Guy. “Kur’an’da Tanrılar”. *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. Trc. Ramazan Adıbelli 11/1 (2011): 245-259.
- Müşirul, Hak. “İslam Toplumu ve Toplum Hayatında Cami’nin Yeri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Ahmed Güç. (1991): 221-228.
- Otto, Rudolf. *Kutsal’a Dair*. Trc. Sevil Ghaffari. 1. Bs. İstanbul: Altıkırkbeş, 2014.
- Özalp, Hasan. *İslam Felsefesinin 100’ü*. Ankara: Otto, 2017.
- P. Alston, William. “Din”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Günay Tümer. 18 (1970): 165-176.
- Pakdil, Nuri. *Ahid Kulesi*. 2. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Anneler ve Kudüsler*. 3. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2015.
- Pakdil, Nuri. *Arap Saati*. 3. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Bağlanma*. 4. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Bakır Dönemi*. 3. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2020.
- Pakdil, Nuri. *Batı Notları*. 11. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019.
- Pakdil, Nuri. *Belge*. 5. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2020.
- Pakdil, Nuri. *Biat I*. 2. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Biat II*. 3. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2015.
- Pakdil, Nuri. *Biat III*. 2. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Bir Öldürme Töreni*. 3. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2020.
- Pakdil, Nuri. *Bir Yazarın Notları I*. 4. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Bir Yazarın Notları II*. 3. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Bir Yazarın Notları III*. 2. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Bir Yazarın Notları IV*. 2. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Derviş Hüneri*. 4. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2015.
- Pakdil, Nuri. *Edebiyat Kulesi*. 2. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2012.
- Pakdil, Nuri. *Kalbimin Üstünde Bir Avuç Güneş*. 5. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019.
- Pakdil, Nuri. *Kalem Kalesi*. 2. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Klas Duruş*. 3. Bs. Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Konuşmalar*. 2. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2015.
- Pakdil, Nuri. *Korku*. 6. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019.
- Pakdil, Nuri. *Mektuplar I*. 1. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Mektuplar II*. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Mektuplar III*. 2. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.

- Pakdil, Nuri. *Osmanlı Simitçiler Kasidesi*. 5. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2020.
- Pakdil, Nuri. *Otel Gören Defterler: 1 Çarpışan Sesler*. 4. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019.
- Pakdil, Nuri. *Otel Gören Defterler: 2 Yazının Epik Resmi Çekildiği Sırada*. 3. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2020.
- Pakdil, Nuri. *Otel Gören Defterler: 3 Büyük Sorgu*. 3. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019.
- Pakdil, Nuri. *Otel Gören Defterler: 4 Simsiyah*. 2. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Otel Gören Defterler: 5 Ateş Hattında Harf Müfrezeleri*. 2. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Otel Gören Defterler: 6 Yazmak Bir Mucize*. 2. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Put Yapımevleri*. 6. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019.
- Pakdil, Nuri. *Sınır Tanımayan Devrim Ateşi: Mektuplarım -Seçki-*. 2. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019.
- Pakdil, Nuri. *Sükût Suretinde*. 3. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.
- Pakdil, Nuri. *Tüm Karanlığa Yiğit Direniş Konuşmalar* 2. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2016.
- Pakdil, Nuri. *Umut*. 7. Bs. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2019.
- Püntener, Peter. Vd. Wikipedia The Free Encyclopedia. "Homo economicus". Erişim Tarihi 26.05.2024, https://en.wikipedia.org/wiki/Homo_economicus
- Sarıçam, İbrahim- Erşahin, Seyfettin. *İslam Medeniyeti Tarihi*. 7. Bs. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016.
- Smart, Ninian. "Din ve İnsan Tecrübesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Ali İhsan Yitik. (1992): 11-41.
- Smith, Adam. *The Theory of Moral Sentiments*. Brasil: Meta Libri, 2006.
- Spinoza, Baruch. *Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etica*. Trc. Hilmi Ziya Ülken. 4. Bs. Ankara: Dost Kitabevi, 2011.
- Şeriatî, Ali. *Dinler Tarihi* 1. 1. Bs. Ankara: Fecr, 2010.
- Şeriatî, Ali. *İnsan*. Trc. Şamil Öçal. 9. Bs. Ankara: Fecr, 2019.
- Şeriatî, Ali. *Kavramlar Sözlüğü*. 1. Bs. Ankara: Fecr, 2017.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Küfür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 533-536. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002.
- Tanrıverdi, Hasan. "Immanuel Kant'ın İman Anlayışı". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (2012): 183-218.
- Taslaman, Caner. *Big Bang ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2011.
- Taşpınar, İsmail. *Dinler Tarihine Göre Dinin Tanımı, Tasnifi, 'Kaynağı ve İslam'ı Diğer Dinlerden Ayıran Özellikler*. 1. Bs. İstanbul: Kur'an Çalışmaları Vakfı, 2016.
- Taşpınar, İsmail. *İslam Düşünce ve Geleneğinde Kutsiyet, Velayet, Keramet*. 1. Bs. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.

- Taştekin, Osman. *Kavram Atlası Eğitim ve Din Eğitimi I*. Eylül. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Tatar, Burhanettin. “‘Kutsal Mekân’: Fenomenolojik Bir Analiz”. *Milel ve Nihal*. (2017): 8-22.
- Tetik, Asiye Derya. *7. Yy. ’dan Haçlı Hakimiyetine Kadar Kudüs Tarihi*. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Topaloğlu, Aydın. *Teizm Ateizm Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları*. İstanbul: İz yayıncılık, 2020.
- Topaloğlu, Bekir. *Allah İnancı*. 3. Bs. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Topçu, Nurettin. *Kültür ve Medeniyet*. 12. Bs. İstanbul: Dergâh yayınları, 2017.
- Topinard, Paul. *Anthropology*. Londra: Chapman and Hall, 1894.
- Tunç, İsmet. *Antropoloji ve Din*. 1. Bs. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021.
- Tunç, İsmet. “Cumhuriyet Dönemi Dinler Tarihi Çalışmalarında Antropolojik Bakış Açısı”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (2020): 628-656.
- Tunç, İsmet. “Din Çalışmalarında Antropoloji”. *Journal of Analytic Divinity*. (2020): 44-66.
- Tümer, Günay. “Çeşitli Yönleriyle Din”. *Ankara Üniversitesi İlah Fakültesi Dergisi*. (1986): 213-268.
- Tümer, Günay. “Dinin Toplum Hayatındaki Yeri ve Önemi”. *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*. (1996): 144-153.
- Uludağ, Süleyman. “Marifet”. TDV İslâm Ansiklopedisi, 28: 24-56. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.
- Ünal, Mustafa. “Mehmet Akif Ersoy’un Şiirlerinde Allah İmgesinin Fenomenolojisi”. *Kesit Yayınları*. (2010): 345-364.
- Vergote, Antoine. “Kutsal”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Halife Keskin- Asım Yapıcı. (2002): 207.
- Yeşilyurt, Temel. *Çağdaş İnanç Problemleri*. 3. Bs. Ankara: DİB yayınları, 2017.
- Yıldırım, Münir. “Mircea Eliade’de ‘Kutsal ve Kutsal Zaman’ Kavramı”. *Dini Araştırmalar Dergisi*. (2007): 59-82.
- Yılmaz, Hüseyin. *Dinler Tarihinin 100’ü*. Ankara: Otto, 2017.
- Yitik, Ali İhsan. "Yeni Dünya Düzeninde Dini Açısından Bakış," Tartışılan Değerler Açısından Türkiye Sempozyumu, 33-42. Ankara: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1995
- Wikipedia The Free Encyclopedia. “Ownership”. Erişim Tarihi 28.09.2023, <https://en.wikipedia.org/wiki/Ownership>
- Wikipedi Özgür Ansiklopedi. “Tanrı”. Erişim Tarihi 24.04.2024, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Tanr%C4%B1>

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Süleyman TUFENK	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Atatürk Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Yüksek Lisans	
Üniversite	
Enstitü Adı	
Ana Bilim Dalı	
Programı	
Makale ve Bildiriler (Varsa)	